

105B

NAŠI ONSTRAN MEJE

 rutars.net

van Kopal
1933

NAŠI ONSTRAN MEJE

UREDIL IN IZDAL
PETER PAVLOVIČ

rutars.net
rutars.net

LJUBLJANA 1933

RUTARS.NET

 rutars.net

*Vso noč oči upiram v prazni mrak,
Vso noč po prsih tipljem bolečine:
Kot gora Korotan si mi težak,
Gorica žgeš me ... Kdaj mi jutro sine? ...*

O. Župančič.

TISKARNA MERKUR D. D. V LJUBLJANI
(PREDSTAVNIK TISKARNE O. MIHALEK)

I. LOVOR:

JULIJSKA KRAJINA

Slavna švedska pisateljica Selma Lagerlöf je napisala knjigo s pravljničnim naslovom: »Čudovito potovanje Nilsa Holgerssona z divjimi gosmi«. Porednega dečka Nilsa spremeni škrat za kazen v palčka in, da se poboljša, ga odnesejo divje gosi v čudovitem poletu čez vse Švedsko. Iz zračnih višin opazuje deček domačo zemljo globoko pod seboj in odkriva čudo za čudom, dokler se po mnogovrstnih doživljajih ne vrne pod očetovski krov, kjer postane zopet človek. Ko je videl lepoto in znamenitosti rodne grude, ko je spoznal njeno in njenih prebivalcev srečo in bedo, veselje in bridkost, postane resen in pameten in nič več porednosti ni v njem.

Včasih se mi dozdeva, da smo vsi slični temu Nilisu Holgerssonu in da nam tako potovanje nad lastno domovino ne bi moglo prav nič škoditi. Še vse premalo nam je znana, še vse premalo smo je prehodili in naše zanimanje za življenje in nehanje našega kmeta in meščana, delavca in obrtnika, naših ljudi sploh, je še vse premajhno. Prilike za ogledovanje in proučevanje domovine je dovolj in naša dolžnost je, da jo spoznavamo. Toda naša zemlja ni vsa svobodna; veliki njeni deli in velik del naših sonarodnjakov je žal ostal onstran državne meje pod tujo oblastjo. Pot do njih je polna ovir. Z vsemi sredstvi jih skušajo ločiti od nas in rdeča črta, ki gre na naših zemljevidih po jugo-

slovanski zemlji od morja na Triglav, na Karavanke in na Muro, je umeten zid in žalostna pregrada, ki nas naj trga na dvoje.

Toda raztrgati nas ne sme! Kljub vsem oviram moramo izgubljene dele domače zemlje poznati in ljubiti enako kakor svobodne. Zato posnemajmo danes Nilsa Holgerssona in potujmo na naslednjih straneh čez Julijsko Krajino, našo zemljo ob Adriji in Soči! Ni treba, da nas škrat spremeni v palčke in da izročimo svojo usodo potujočim divjim gosem: saj smo novodobni ljudje in letalo, veliki srebrni ptič, nas bo v kratkotrajnem poletu v zračnih višinah popeljal iz Ljubljane vzdolž državne meje v Triglavsko pogorje in preko njegovih sivih grebenov nad soško dolino, nakar bomo, sledeč zelenemu toku bistre »hčere planin« kaj kmalu dospeli nad Gorico in Trst, nato pa obiskali še Istro in se preko Reke in Snežnika povrnili domov.

Ljubljana je brž za nami in naš pogled drsi čez temnozeleno, hribovito pokrajino, ki tvori nekako stopnjo do visokega alpskega sveta: predgorje Julijskih Alp. Nad polhograjskimi hribi drži naša pot proti zahodu in ko leti letalo prav nizko, nas nenadoma opozori sopotovalec, da smo nad Žirni v porečju Poljanske Sore, torej že ob državni meji. Saj od Ljubljane do meje ni več kot 35 km v zračni črti! O, kako nenaravna je ta meja! Beli mejniki, ki jo označujejo, ločijo in trgajo zemljo, ki ima to- in onostran isti značaj. Hribi in gozdovi so isti, vasi in cerkvice, ki se tu doli belijo, so enake na obeh straneh in isti je tudi narod tu in tam, ista njegova govornica!

V globokem kotlu leži med hribi Idrija (5000 prebivalcev ima), svetovno znano rudniško mestece. Po svetovni vojni je bil njen rudnik za živo srebro za nekaj časa prvi na svetu, vendar ga zdaj v proizvodnji prekašajo španski rudniki, ker je v Idriji delo zastalo. Svoj polet nadaljujemo ob meji proti severu. Mejniki

lezejo više in više, skozi krasne gozdove zahodno od Blegaša, ki je gospodar škofjeloških hribov (1562 metrov); v ostrem zavoju obkrožajo potem izvire Sore Selščice tako, da ostane vrh Porezna na italijanski strani (1622 m). Nato poteka meja zopet v zahodni smeri vzdolž grebenov Črne prsti (1844 m), ki so razvodnica med Savo Bohinjko in Bačo, pritokom

Drugo Mangrtsko jezero

Idrijce. Globoko doli se vije kot črv vlak. Pri Podbrdu je pravkar zapustil 6300 m dolgi Bohinjski predor, ki veže Bled in Bohinj z dolino Bače in Soče. Gore postajajo višje in višje. Na desni pod nami se zasveti gladina Bohinjskega jezera in že smo nad visoko gorsko planoto Komno, ki je zadnja stopnja do Triglava. Čez Kuk in slavni, pravljичni Bogatin (2008 m) poteka meja, še višji pa je njegov sosod Krn (2245 m), ki dviga svoj ponosni, v svetovni vojni s krvjo obliti

vrh visoko nad soško dolino. Zdaj smo že prav v Zlatorogovem kraljestvu. Drevje, ki je bilo niže doli tako lepo zeleno, se vedno bolj redči in že v srednjem delu Komne se bore na drevesni meji zadnji mecesni za svoj obstanek. Mala jezercica pod nami so Triglavska jezera; prvo leži že onstran meje in tudi drugega pol.

Toda naš pogled je že ves čas uprt v »kralja Julijcev«, v 2863 m visoki Triglav. Njegov vrh z Aljaževim stolpom je na jugoslovanski strani, vendar je od njega le nekaj korakov do razvodnice in do državne meje. Za Triglavom je preval Luknja važen prehod iz doline Vrata v dolino Zadnjice in tako od Save k Soči (1858 m). Z njega pa se dviga meja zopet na visokogorske grebene, čez Križ na Razor (2601 m), na Prisojnik (2547 m) in preko prevala na Vršiču, ki vzdržuje zvezo med dolino Pišnice in zibelko Soče Trento, na Mojstrovko (2332 m). Nato obkroža znano dolino Planico, ki ji je južni steber slikoviti Jalovec (2643 m). Mangrt in njegov tihi zaklad, smaragdnozeleni dvojica Mangrtskih ali Klanških jezer, ostane na italijanski strani. Z Visoke Ponce se spušča meja v strmih skokih v dolino, na Rateško razvodje, kjer zapusti Julijske Alpe in doseže v Karavankah svoj konec. Naše letalo kroži tu nad znamenitim vrhom Pečjo (1509 metrov), ki je tromeja med Jugoslavijo, Avstrijo in Italijo; v tej točki se torej stikajo državne meje glavnih treh evropskih plemen: Slovanov, Germanov in Romanov. Ali Peč leži povsem na slovenskem ozemlju, kajti z nje zreš na severno, avstrijsko stran proti Dobraču, Ziljski dolini in koroškim jezerom, proti zahodu, oziroma jugozahodu pa na Kanalsko dolino, na Špik nad Policami, na Trbiške gore in Veliki vrh ali Rombon, ki za njim zaslutiš Beneške Slovence... Prava, etnografska tromeja Slovencev, Nemcev in Italijanov je tam nekje pri Pontebi, torej

precej daleč od te, za katero so se odločili državniki pri zeleni mizi. Že iz nemškega in italijanskega prevoda imena Peč se odkriva vsemu svetu krivičnost te razmejitve. Slovensko besedo, ki pomenja skalo, pečino, so Nemci-tujci pomotoma prevedli v Ofen (= peč, ki greje), za njimi pa so bili Italijani-tujci istega mnenja in goro krstili Monte Forno.

Po grebenu Karavank sledi naš srebrni ptič nekaj časa proti zahodu avstrijsko-italijanski meji. Temnozeleni, gozdnate Karavanke so vse nižje, pri Trbižu se pa ob Ziljici končajo. Onstran Ziljice so že Karnijske Alpe. Njih južno vznožje tvori Kanalska dolina, kjer se vrstijo slovenske vasi z nemškimi naselbinami, srednjeveškimi kolonijami bamberških škofov. Zabnice so tu znan kraj, ker je tam dolinsko razvodje med Belo, ki teče k Tilmentu, in Ziljico, ki oddaja svoje vode Zilji oziroma Dravi. Ob Ziljici sami leži Trbiž, pomembno prometno križišče in vojaška postojanka. Iz letala dobro vidimo železniško progo, ki se vije, prihajajoč iz Beljaka, skozi Ziljsko in Kanalsko dolino; nič manj važna pa ni cesta, ki drži skozi tu vpadna vrata v Italijo. Zato se ne smemo čuditi, da so Italijani tukaj odklonili razmejitev po razvodnici in si obdržali dolino gornje Ziljice z Rabljem in Trbižem.

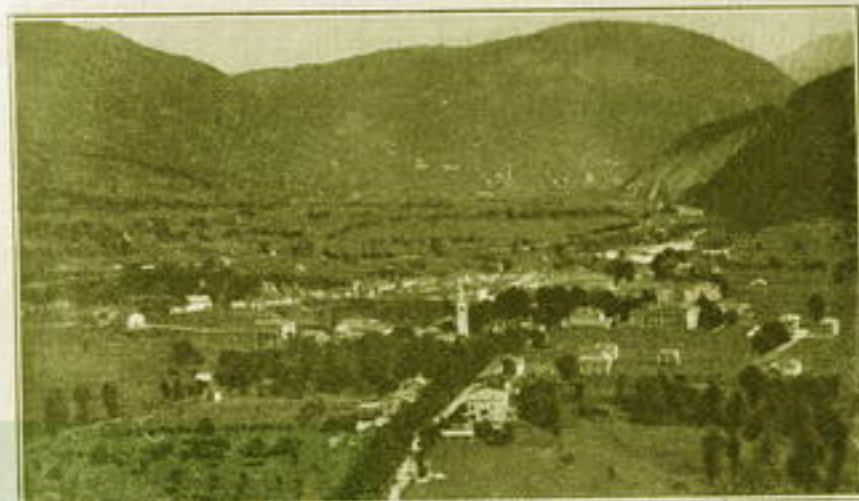
Prijazne Sv. Višarje, vsem Slovencem znano božjo pot (1789 m), ki so jo med svetovno vojno razstrelili, a sedaj zopet obnovili, vidimo na svoji desni strani, globoko v dolini pa nas pozdravlja Rabeljsko jezero z majhnim otočkom. Razne naprave nas opominjajo, da so tu doli bogati svinčeni rudniki. Iz Trbiža drži mimo jezera v velikih vijugah lepa cesta na vojaško važni Predel (1156 m) in v naslednjem trenutku smo to močno utrjeno postojanko tudi že preleteli. Na drugi strani se spušča cesta zopet v ridah nizdol v dolino Koritnice, ki je prvi desni pritok Soče. Soča sama prihaja, kot smo že rekli, iz prekrasne

doline Trente in si utira v bistrem toku in velikih zavojih pot proti jugu. Kjer se združi s Koritnico, leži v manjši ravnici, v tako zvanem Bovškem kotlu, Bovec.

Ob gornji Soči smo v središču »Gorâ«, kakor imenujejo domačini na kratko ves gorski svet v severnem delu Julijske Krajine. Najrajši bi zadržali letalo in skušali določiti ob zemljevidu vrh za vrhom v tej edinstveni gorski pokrajini, ki leži pod nami. Predel loči Zahodne Julijske Alpe od Vzhodnih ali, boljše rečeno, družijo jih. K Vzhodnim Julijskim Alpam štejemo poleg Triglavske skupine in bohinjskih gora še Mangrtovo skupino, Krnovo obgorje in julijska predgorja ob Bači in Idrijci; k Zahodnim Julijskim Alpam pa veličastno skupino Špika nad Policami ali Montaža (2752 m), ki sta v njej tudi Viš (2669 m) in Sv. Višarje, južno od nje pa Kaninovo skupino s Kaninom (2592 m). Pod njim izvira Rezijanska voda, kjer so doma Rezijani, ki so kakor vsi beneški Slovenci že l. 1866. prišli pod italijansko vlado, a so do današnjega dne obdržali svojo narodnost, svoje šege in navade. Tudi Zahodne Julijske Alpe imajo svoje predgorje: tvorijo ga Stolova skupina med Učejo, Sočo in Nadižo, zeleni, široki Matajur (1643 m), ki je Goričanom zanesljiv vremenski prerok, še nižji Kuk in končno hribovje ob Soči, ki meji na goriška Brda.

Prelep je ves ta gorski svet, izoblikoval je posebnega človeka in naš jezik se je tu ohranil lep in čist kakor malokje. Polet nas vodi v velikih ovinkih po dolini Soče mimo Kobarida, ki je postal znan po italijanskemu porazu l. 1917., proti Tolminu, slavnemu gnezdu kmečkih upornikov iz začetka 18. stoletja, slavnemu pa tudi po drugih velikih sinovih. Saj leži pod Krnom nedaleč od Tolmina Vrsno, rojstni kraj goriškega slavčka, Simona Gregorčiča, in iz sosednje vasi Krna je bil doma drugi Simon, zgodovinar Tolminskega in zemljepisec Julijske Krajine, Rutar. Dolina Soče je zdaj

ozka, zdaj zopet malo širša. V prav ozko sotesko se pa stiska takoj za Sv. Lucijo južno od Tolmina, ko je sprejela v svoje naročje Idrijco z Bačo. Železniška proga, ki smo jo že videli pri Podbrdu, si utira pot po dolini Bače in sedaj tudi po dolini Soče s prav velikimi težavami. Vlak izgine opazujočemu letalcu čestokrat izpred oči, ker rije v številnih predorih in galerijah pod

Tolmin

zemljo; saj leži od proge Jesenice—Gorica, dolge 89 km, 16 km ali 18 % v 27 predorih.

Lepa je vožnja v soškem vlaku, še lepše pa je v zračnih višavah, odkoder imamo vse večji pregled čez vso deželo. Pri Sv. Luciji opazimo nenadoma veliko izprembo v sliki pokrajine. Mogočni dolomitni vrhunci Julijskih Alp leže za nami, visokih raztrganih sten in globoko zarezanih škrbin in prepadov ni več videti. Proti jugovzhodu se širi planota, ki ima sicer ob po-

bočjih še velike gozdne površine in pašnike, a je vendar vsa drugačna, kot so julijske gore in visoke alpske planote: je to Banjška planota, ki je prva izmed velikih kraških ravnih, ki si sledijo v nepretrgani vrsti od Soče do morja. Sedaj smo torej že nad Krasom, onim delom slovenske zemlje, ki je svetu znan po kraških pojavih. Svoj vzrok imajo ti pojavi v tem, da se apnenec v vodi lahko in hitro topi in da je zaradi tega zelo propusten. Deževnica torej izginja skoraj vsa v globino in so zato za Kras značilne vrtače; to so vdolbine v apnencu, kjer se na dnu nabira nekaj rodovitne rdeče zemlje, medtem ko je vsa okolica pusta in gola. Posebnost so dalje reke ponikalnice, presihajoča jezera, podzemski toki, podzemne jame s čudovitimi kapniškimi tvorbami, predvsem pa velike planote. Severne oziroma severovzhodne od teh planot še niso prav izrazito kraške. Obširni gozdovi pokrivajo Trnovsko planoto, ki sledi na jugovzhodu Banjšici in je od nje ločena po dolgi Čepovanski dolini; lesa ima toliko, da nasekajo samo v trnovskih državnih gozdovih po 36.000 kubičnih metrov na leto. Velike, lepo urejene gozdove ima tudi Hrušica, kakor splošno imenujemo Javorniško in Nanoško planoto med Vipavo in jugoslovansko-italijansko državno mejo. Nanos je tu najimenitnejša gora, visok je 1299 m. Italijani trdijo, da je z njegovega vrha zagledal longobardski kralj Alboin prvič italško zemljo in ga zato nazivljejo Monte Re, Kraljeva gora. Drugi pa so mnenja, da je bila ta gora Matajur ali morda Streliški vrh. Onstran reke Pivke, ki je ponikalnica in, kakor znano, del toka naše Ljubljaniče, se kraške planote nadaljujejo v Javornike nad Cerkniskim jezerom in dalje v Notranjski Snežnik. Tudi tu se širijo lepi, večjidel smrekovi gozdovi. Kljub temu so pa povsod v planotah od Banjšice do Snežnika razviti kraški pojavi, kakor jame ledenice, reke ponikalnice, kapniške jame. Naj

omenimo v tej zvezi Postojnsko jamo, ki se šteje med najčudovitejše kapniške jame sveta, Predjamski grad severovzhodno od Postojne, znano votlinsko skrivališče junaškega Erazma Predjamskega († l. 1484.), in mogočne Škocijanske jame pri Divači, ki v njih izginja Notranjska Reka.

Naš pogled je hitel naprej in je bil hitrejši od letala samega! Za sedaj smo še nad soško dolino, toda naglo se bližamo, leteč nad Kanalom, nad Anhovim, kjer so po vojni zgradili veliko cementarno, nad Plavami, tolikokrat imenovanimi v svetovni vojni, središču goriških Slovencev, Gorici. Na levi strani imamo kmalu pod seboj slovečo svetogorsko baziliko (682 m) — tudi to svetišče so morali postaviti na novo —, proti jugu sledi nato Sv. Gori kot najbolj zahodni vrh Trnovske planote Sv. Gabrijel, njemu nasproti pa se dvigata na desnem bregu Soče kot zadnja stražarja julijskega predhribja Sabotin in Sv. Valentin. Pri Solkanu prekorači železnica Sočo na velikem, lepem mostu, ki ima le en lok, tedaj smo pa tudi že v veliki goriški ravnici in kmalu nad Gorico samo.

Utrujeni po tolikih vtisih, dobljenih na lepi vožnji nad gorskim svetom, se spustimo v lahnem poletu na goriško letališče. Časa imamo dovolj, da si ogledamo mesto. Gorica ima okoli 30.000 prebivalcev, pri čemer pa priklopljene občine niso vštete. Mesto leži zelo lepo med Sočo in Gradom ter ima dobro prometno lego, kajti tu ni odprta le pot proti severu v soško dolino, temveč tudi na jugozahod proti veliki furlanski nižini, na jug — zopet ob Soči — k morju, in na vzhod v Vipavsko dolino. Po goriških ulicah vlada živahen promet in zanimivo je opazovati življenje na trgu, kamor prinašajo okoličani svoje pridelke, zlasti sadje in sočivje. Nekdaj je bila Gorica središče dežele, a je sedaj močno zapostavljena za Trstom in Vidmom. Znamenit je

goriški grad, nekdanji sedež goriških grofov, lepe so cerkve v mestu, mestni muzej s knjižnico in druga plosnja, najlepša in zgodovinskih spominov polna pa je goriška okolica; vsa zelena, rodovitna in prijazna je, kakor da tu nikdar ni divjala bojna vihra. Povsod je dosti sonca in zato Gorica povsem zasluži ime sončnega mesta.

Motorji letala so zopet zabrneli. Med poletom proti jugu doživljamo novo spremembo. Dasi vidimo v daljavi že gladino sinjega morja, se vendar vprašujemo, kako da je goriška okolica in kako da so griči zahodno od mesta — slovita Brda — tako rodovitni, da rodijo najslajše vino, kar ga pripravlja pridna slovenska roka, in da je cvetoča in rodovitna tudi vsa Vipavska dolina. Kako je dalje mogoče, da teče tu, ko smo vendar sredi Krasa, reka Vipava vsa po površini in ne ponikne? Naš sopotovalec je dober geolog in nam pove, da so vloženi v Kras nekateri predeli, ki jih ne sestavlja apnenec, temveč peščenjak. Ta pa ni propusten in zato ostajajo vodotoki tu trajno na zemeljski površini in zemlja je rodovitna. Tako je tudi v dolini Notranjske Reke, tako tudi ob Pivki pri Postojni, dokler pač ne dosežeta apnenca, ki ju pogoltne v že imenovanih jamah. Tudi v Istri, ki se ji vedno bolj približujemo, je širok pas takih peščenjakov med Tržaškim zalivom in reko Rašo pa se ta svet zato imenuje »zelena Istra«.

Onstran rodovitnega ozemlja postaja Kras proti jugu čimdalje hujši. Saj je planota, ki se širi med Vipavsko dolino in morjem, Kras v ožjem pomenu besede: to je Komenski in Tržaški Kras, prava puščava, skoraj brez vode, vsa razgrizena po vrtačah in škrapljah, t. j. razjedenih skalah, med katerimi raste le tu pa tam grmovje ali kak šop trave, borna paša za maloštevilne ovce in koze. Kakor čudež se nam vidi, ko zapazimo v tej brezupni pokrajini jezero, dolgo morda en kilometer, široko pol kilometra. To je presihajoče

Doberdobsko jezero, ki ga hranijo studenci na njegovem dnu. Kakor padajo robovi Trnovske planote in Hrušice strmo k dolinam ob njunih vznožjih, tako pada tudi Komensko-tržaška planota strmo k morju. Železnice, ki spajajo Trst z notranjostjo, zlasti z Ljubljano in Gorico, ga dosežejo le po ovinkih, ker morajo premagati več sto metrov visoko strmino kraške planote.

Sedaj smo nad jadransko obalo. Na zahodu prehaja ravnina ob spodnji Soči z nizkimi, ob plimi deloma preplavljenimi otoki skoraj neopazno v morsko gladino in zdi se nam, kakor da se dviga primorski Tržič s svojimi ladjedelnicami naravnost iz plitvega morja. Kakor lahna senca se proža ozki polotok, ki ga je naplavila Soča ob svojem izlivu, liki rog proti morju. Na nasprotni strani pa se izliva nedaleč od Tržiča v morje Timav s tremi rokavi, kratka kraška reka, ki je skupaj z nekaterimi drugimi studenci ob tržaški obali odtok Notranjske Reke; ta izginja, kakor smo že omenili, v podzemlje pri Divači. Takoj za izlivi Timava se svet dviga. Daleč čez ravnino in morje gleda tu Devinski grad in z njim se prične 150 km dolga slovenska obala, ki objema ves tržaški zaliv in se konča ob izlivu Dragonje niže Pirana v Istri. Kakor je Tržaški kras na planoti pust in imajo njegovi ljudje zaslužek le v borni živinoreji ali kot kamenarji in klesarji v kamnolomih med Sežano in Nabrežino, tako je njegovo strmo pobočje zaradi peščenjakov, ki ga sestavljajo, rodovitno. Lepi vinogradi ga pokrivajo, južno sadje in južno drevje je tu doma. Prijazni kraji se vrstijo na robu planote in ob obali: Št. Ivan, Nabrežina, Sv. Križ, Grljan, Prosék, Kontovel in kot zadnji v tej vrsti tržaški predkraj Barkovlje. Z morske gladine, ki se izgublja v brezbrežno sinjino, pa nas pozdravljajo jadra naših ribičev.

Iz Barkovelj, pa tudi iz vse ostale tržaške okolice, z Opčin, iz Bazovice bolestrnega spomina, iz

Šklednja »zajeda v Trst se kri in zemlja naša«. Trst sam leži sedaj pod nami. Veliko, lepo mesto se širi na deloma umetno v morje nasutem prostoru pod kraško planoto. Prav dobro razločujemo stari del mesta z njegovimi ozkimi ulicami pod slikovito trdnjavo in cerkvijo sv. Justa, medtem ko se širijo ob obali, na severu in na vzhodu novi, bolj enakomerno zgrajeni in bolj zračni mestni deli. Prostorna je tržaška luka in v zadnjih letih so jo še izpopolnili, zgradili nove pristaniške nasipe, skladišča in shrambe ter postavili nov svetilnik, ki je baje za znanim Kipom svobode v New-Yorku največji na svetu. Ob molih pristajajo velike ladje s črnimi stenami in belimi vrhnjimi zgradbami, med njimi tudi moderne velikanke na motorni pogon. Vmes plovejo jadrnice, švigajo motorni čolni in zdaj pa zdaj se dvigne kak hidroplan. A kljub vsemu temu v pristanišču ni več tistega življenja, ki je nekdanj dajalo Trstu značaj napredujočega, bogatega pomorskega mesta. Poleg gospodarske krize, ki tlači ves svet, preživlja Trst še svojo posebno krizo. Od 12. stoletja dalje se je mesto borilo z Benetkami za trgovsko premoč na Jadranu. Da se reši, se je koncem 14. stoletja podalo Avstriji in ta ga je sčasoma res dvignila. L. 1719. ga je proglasila za prsto luko in Trst je vse do svetovne vojne krasno napredoval. Vsa njegova zgodovina kaže, da je bil njegov razvoj vselej v tesni zvezi z njegovim naravnim zaledjem. To zaledje je l. 1918. izgubil, promet in trgovina je propadala, industrije — kovinske in tekstilne veleobrtni, tvornice za konserviranje rib, za izdelovanje olja, za čiščenje riža in dr. — so zastajale. Medtem ko so Benetke v obnovljenem tekmovanju dvignile število svojega prebivalstva tekom desetih let za stotisoč ljudi, je Trst v istem času napredoval desetkrat bolj počasi in ima slej ko prej 250.000 prebivalcev.

V Trstu moramo čakati dva dni, ker je zapihala ostra burja. Ne le letala, tudi ladje si ne upajo iz pri-

stanišča. Podnebne razmere so v Julijski Krajini v splošnem prav ugodne. Sicer imajo Gore in notranje kraške planote srednjeevropsko podnebje, pa vendar segajo morski vplivi globoko notri v dolino Soče in tudi v Vipavsko dolino (vinska trta, zgodnje sadje in sočivje!). Ozemlje ob spodnji Soči, Trst in pretežni del Istre je pa že v toplem sredozemskem podnebnem pasu,

Gorica

ki se odlikuje po vročih poletjih in po blagih zimah. Dežja je v vseh delih dežele dovolj in če ne bi bilo apnenca, bi bila Julijska Krajina raj. Neprijetnost pa so hudi vetrovi, ki včasih zapihajo, zlasti burja. To je padajoč veter, ki udarja s kraških planot proti morju v neenakih, silovitih mrzlih sunkih. Odnáša celo strehe in zgodilo se je že, da je vrgla v morje vagone ozkotirne železnice, ki veže Trst s kraji ob severni istrski obali, s Kopro, Izolo in Porečem. V Trstu samem je

čestokrat tako huda, da morajo po cestah napeti vrvi, da si ljudje ob njih pomagajo domov. Burja je kriva, da v neposredni okolici Trsta — in slično tudi v delih kvarnerske obale — oljka ne more uspevati. Burji nasproten je šilok ali široko, enakomeren, vlažen veter, ki prihaja z juga in prinaša dež.

Morje je zopet gladko, sonce sije z novo močjo in zato moremo nadaljevati svojo vožnjo. Škedenjski plavži so za nami. Južno od Tržaškega zaliva sega daleč v morje polotok Istra in njemu velja naše nadaljnje potovanje. Tudi istrska tla so večinoma kamenita in kraška. Ves severovzhodni del polotoka izpolnjuje Čičarija, ki je nadaljevanje Tržaškega Krasa in ki se konča nad Kvarnerskim zalivom s 1396 m visoko goro Učko. Ta predel je silno žalosten in reven. Le v kraških vrtačah imajo prebivalci nekaj rodovitne zemlje, ki je sicer skrbno obdelana, a nikakor ne zadostuje. Selišča, zlasti manjša med njimi, so z letala skoraj nevidna, ker so hiše zgrajene iz surovega kamna pa nepobeljene: zato jih prav težko razlikuješ od enako sivih kamenitih tal. Značilno je tudi, da so vse enonadstropne, ker v skalah ni mogoče kopati kleti. Najhujši je istrski Kras menda v okolici Plomina in Labina, kjer ima še prst svojo ceno in jo prenašajo časih v vrečah na kraj, kjer je primanjkuje. Pa vse bi bilo dobro, da bi le bilo dovolj vode. Istra je v tem oziru sploh na slabem in le mesta in večji kraji so vsaj do gotove mere preskrbljeni s tem za življenje najbolj potrebnim elementom. V Piranu n. pr. še danes lahko vidimo, kako čakajo ženske v dolgi vrsti pred edinim vodnjakom na trgu in kako plačujejo za vsak škaf vode po deset čentezimov, ker je treba z vodo štediti in jo pravilno razdeliti, da je ne zmanjka. V notranjosti Istre dobiva prebivalstvo vodo iz kakih 2000 kalov (lokev), to je večjih ali manjših stoječih mlak, vendar pa je ta voda večinoma nezdrava in mnogokrat oddaljena od krajev po več ur. Ko

letimo nad Buzetom, ki leži v gornjem porečju reke Mirne, opazimo v dolini pri Sv. Ivanu okroglo kupolo novega vodovoda, ki ga sedaj grade in ki bo, ko bo dokončan, preskrbel z vodo velik del Istre. Italijani so se lotili tega dela slično kakor graditve široke avtomobilske ceste od Tržiča do Trsta oziroma od Trsta do Reke v glavnem iz vojaških namenov. Ko že govorimo o teh velikih delih na istrskem Krasu, naj bo še omenjeno, da so l. 1933. po posebnem prekopu odvedli vodo iz Čepiškega jezera v vzhodni Istri v morje. Jezero je torej izginilo in tod, kjer je bila doslej širna vodna gladina, bodo sedaj rodovitna polja; razvaline gradov srednjeveških nemških gospodarjev Istre se ne bodo več zrcalile v vodi.

Boljše kot v Čičariji so razmere v nekaj nižji, valoviti »zeleni Istri«, ki smo jo omenili že zgoraj. Reči bi morali prav za prav »sivozelena Istra«, ker jo sestavljajo sivi in zelenkasti lapori oziroma peščenjaki. Njeni notranji deli sicer niso posebno zaraščeni, če izvzamemo gozdove ob Mirni, toda obmorski predel, zlasti oni med starodavnim Kopro in Bujami, je pokrit z bogatim rastlinstvom. Tu se je v prav lepi meri razvilo vrtnarstvo, posebno mnogo gojijo oljk.

Ves jugozahodni del polotoka zavzema »rdeča Istra«, ki ima svoje ime po rdeči zemlji »crvenici«, netopljivem ostanku apnenca. Je prav rodovitna in so tu polja s koruzo in pšenico in vinogradi. Znižuje se polagoma k morju, od Pazina v sredini polotoka k Poreču in Rovinju oziroma k Vodnjanu in Pulju.

Svet zase je v Istri jadranska obala. Ob njej so se razvila že v najstarejših časih mesta, ki so trgovala z notranjostjo, ji deloma tudi gospodovala, a predvsem jo izkoriščala. Iz letala jih je videti kakor bela gnezda ob morju. Zgrajena so vsa iz kamena in povsod gospoduje visoki cerkveni stolp nad hišami,

ki se stiskajo ozko skupaj. Koper in Piran sta znana po starih stolnicah in po solarnah, ki so v njih dobivali morsko sol; v obratu so sedaj samo solarne pri Sičijolah južno od Pirana. Med ostalimi mesti ob istrski obali se odlikuje še posebno Poreč z baziliko iz 6. stoletja, zlasti pa je važen Pulj kot vojno pristanišče in zaradi svojih spomenikov iz rimske dobe (arene, ki se je je polastila tudi naša narodna pesem, Avgustovega svetišča in dr.). Mesto ima danes blizu 60.000 prebivalcev. V morju pred Puljem so Brionski otoki, ki slovijo zaradi ugodnega podnebja kot letoviški kraj. Vzhodna obala Istre je strma. Nad njo kraljuje Labin, ki je znan zaradi bližnjega premogovnika, kjer so najgloblji rovi do 200 m pod morsko gladino. V njegovi okolici izdelujejo tudi izvrsten cement in kopljejo boksit, to je crvenico iz starejših geoloških dob, ki iz nje pridobivajo aluminij. Obala pod Učko, zahodni del starodavne pokrajine Liburnije, pa je zaslovela v svetu po svojih morskih zdraviliščih in kopališčih sredi lovorovih gajev: Opatiji, Lovranu, Iki. Pred svetovno vojno se je tu sestajala najodličnejša družba iz vse Evrope, do 60.000 gostov na leto. Danes je tujski promet močno nazadoval in Kvarner preživlja težko krizo.

Središče Liburnije je pristanišče Reka (50 tisoč prebivalcev), ki trpi enako kakor Trst na tem, da je po državni meji odrezana od svojega naravnega zaledja. Sosednji jugoslovanski Sušak pa napreduje z vsakim letom bolj in je pričakovati, da bo v svoji neugnani življenjski sili Reko kmalu dohitel, vsaj kar se tiče prometa v pristanišču. Še do l. 1929. je bila Reka glede prehrane skoraj povsem odvisna od Sušaka, saj se je po vojni polovica reškega prebivalstva preskrbovala z vsem potrebnim v svojem bivšem predkraju, sedanjem jugoslovanskem mestu. L. 1930. so ustanovili kvarnersko svobodno cono, ki obsega poleg Reke še

liburnijsko rivijero in ki je nekoliko olajšala gospodarske težave, v katere je bilo zašlo ozemlje ob Kvarneru. Kljub temu pa ima Reka še danes komaj eno tretjino svojega predvojnega prometa in število v industriji zaposlenih delavcev znaša po italijanskih podatkih jedva 60 % predvojnega stanja. Izgubljenega geografskega zaledja pač ni mogoče nadomestiti z raznimi odredbami in tudi ne s carinskimi olajšavami.

Zunaj v morju ležijo Kvarnerski otoki, od katerih so Cres, Lošinj, Unije in še nekateri manjši z rapalsko pogodbo pripadli Italiji. Največji med njimi je 75 km dolgi Cres, ki je večinoma pust in gol. Kraškega značaja so tudi vsi drugi otoki, vendar so se na njih nekateri obmorski kraji razvili v upoštevana letovišča, tako n. pr. na Lošinju. Posebnost je sladkovodno Vransko jezero na Cresu, ki je za kakih 20 m globlje od morja, ki obdaja otok; ker nima nobenih površinskih pritokov, je verjetno, da dobiva vodo podmorskim putem ali iz Istre ali z Velebita. Druga posebnost Kvarnerskih otokov je puhlica, ki na debelo pokriva otoček Susak in ki je izvrstna podlaga za vinsko trto. Puhlice sicer ob Jadranskem morju nikjer ni najti.

Napravimo še kratek izlet čez ves Jadran! V sredini severne dalmatinske obale leži na majhnem polotoku mesto Zader, ki so ga povsem neprimerno odtrgali od okolice, kateri pripada. Kakor pri Trstu in Reki opazamo tudi pri tem mestu, ki je bilo nekdanja prestolnica Dalmacija, krčevite poskuse sedanjih gospodarjev, da ga rešijo gospodarskega pogina. Toda nič ne more ustaviti naravnega razvoja. Ko bi leteli nad Dalmacijo ponoči, bi videli, kako je svetloba nočnega Zadra mnogo skromnejša in z vsakim letom bolj blede od svetlobe silno napredujočega Splita, živahne in ponosne metropole jugoslovanskega Jadrana. Zader je predvsem vojaška postajanka in isto moramo reči tudi o otoku Lastovem, kjer pred l. 1918. ni bilo nobenega Italijana.

Sušaško letališče je na Grobniškem polju. Tu se dvignemo k zadnji etapi našega poleta. Letalo kroži še enkrat nad prelestno kvarnersko obalo, nato se obrne proti severu in je kmalu nad gozdovi Pivke planine. Letimo zopet vzdolž državne meje. Med Reko in Kastvom se mejniki skoraj držijo železniške proge, ki smo jo skupaj s cesto iz Opatije na Reko odstopili Italiji, ker sicer Reka ne bi imela prometne zveze s Trstom. Okrog Snežnika, ki so ga Italijani sedaj silno utrdili, se vije meja v velikem loku proti Cerknškemu jezeru in Postojni. Od daleč še pozdravljamo Trnovo in Ilirsko Bistrico, nato železniško križišče Št. Peter na Krasu, nekaj minut pozneje pa preletimo Postojno, ki je zadnja železniška postaja na italijanskih tleh pred našim Rakekom.

Ko vidimo pod seboj mejnike, ki se vrstijo od Javornika v skoraj ravni črti proti Planini in Idriji, kar počez, nam prihaja zopet do zavesti, da je ta meja neprisiljena in naravnost nemogoča. Že med Reko in Sušakom so morali zgraditi zid, tako rekoč sredi mesta, in so ta zid proglasili za »naravno« mejo Italije. Tu, v porečju Ljubljani, ki izvira na Snežniku, se tudi niso držali nikake prirodne črte, ki bi mogla tudi le količkaj opravičevati takšno in ne drugačno razmejitev, tudi če pustimo v nemar, da poteka meja po čisto jugoslovanskem ozemlju. Saj o kaki razvodnici v tem kraškem ozemlju sploh ne more biti govora! Ko pristanemo na ljubljanskem letališču in se v duhu poslavljamo od lepe zemlje, nad katero smo potovali, nam prihajajo kar same od sebe na um besede našega pesnika R. Maistra-Vojanova:

*Vi naši, ki ste pri morju doma
in vi ob Vipavi in Soči,
nikar ne izgubite srca:
naj meja na zemlji hinavsko nas loči —
spod veže nas Pivka, ki v Savo se toči.*

L. KRAŠKI:

JULIJSKI JUGOSLOVANI

Štiri imena: Trst, Gorica, Pulj, Reka zadostujejo popolnoma za splošno označitev ozemlja, ki ga že kakih deset let sem poznamo pod imenom Julijska Krajina. Na eni strani so ta imena vsakemu Jugoslovancu ne samo znana, temveč tudi povsem domača, a na drugi strani niso to le imena štirih mest, temveč označujejo tudi štiri obsežne pokrajine naše italijanske sosedbe, namreč Goriško, Tržaško, Puljsko in Reško pokrajino. S temi pokrajinami meji Italija z Jugoslavijo in vzhodne meje imenovanih štirih pokrajin tvorijo obenem vso našo mejo z Italijo, če ne upoštevamo kratke meje pri Zadru v Dalmaciji.

Ogromna večina vseh Jugoslovancev, ki so prišli po sklepu svetovne vojne pod Italijo, živi na ozemlju navedenih štirih pokrajin. Nekaj pa jih je tudi v Videmski pokrajini, ki leži zapadno od Goriške. Med temi poslednjimi tvorijo glavno maso beneški Slovenci, ki so pod Italijo že od l. 1866., dočim je novodošlih razmeroma le malo.

Vseh Jugoslovancev, ki živijo na označenem ozemlju (onih iz Zadra in z otoka Lastova tu ne bomo upoštevali), je okoli 600.000. Ti Jugoslovanci živijo v tesnem sosedstvu s svojimi sodeželani druge narodnosti, t. j. s Furlani in Italijani. Julijska Krajina je torej

dežela, v kateri se dotikata dve važni in veliki evropski rasi: slovanska in romanska rasa.

Neposredni sosedje Slovanov so Furlani, ki so poseben romanski narodič zase. Razlikujejo se od Italijanov po svojem posebnem furlanskem jeziku prav tako zelo in še bolj kakor n. pr. Španci ali Francozi. Z Italijani kot takimi julijski Slovani ne mejijo nikjer, kajti vsi Italijani na Tržaškem in v Istri so le večje ali manjše jezikovne kolonije, ki so raztresene po slovanskem ozemlju in niso v teritorialni zvezi z Italijani v stari Italiji.

Zato moremo govoriti o narodni meji v pravem pomenu besede le glede Slovencev in Furlanov na Goriškem. Ta meja ima sledeči potek: od hriba Špik (ob avstrijsko-italijanski meji) gre nad Pontebo in Lipaljo vasjo čez reko Belo po hribih Velika ravan (Filone degli Slavi), Lipnik, Poldnašnja špica (Jôf di Miezegnot), Špik nad Policami (Jôf di Montasio), Špik nad Špranjo (M. Buinz), Kanin, dalje proti severozapadu po vrhovih med Reklanico in Rezijansko vodo, nakar se vrača nasproti Sklužu (Chiusaforte) nazaj do reke Bele. Od tu dalje tvori mejo reka Bela dobre štiri kilometre v zapadni smeri, a nato se mejna črta obrne proti jugu in gre čez hribe Staolice, Špic, M. Lavara, M. Cadin do vrha Laneža, se nadaljuje v zapadni smeri do Velikega Karmana (M. Ciampon), zavije nato proti jugu in se približa na 2 km mestu Tarčentu (Tarcento). Od tu dalje gre meja v južno-vzhodni smeri severno od mesta Neme (Nimis), Ahten (Attimis) in Fojde (Faedis), približujoč se tem mestom na dva do tri kilometre. Od Fojde dalje gre meja v vzhodni smeri do hriba Mladesena, potem v južni in južno-vzhodni smeri do reke Nadiže, ki jo prekorači 3½ km vzhodno od Čedad. Od tod teče v južni smeri do Krmina, potem v vzhodni smeri ob južnem robu Brd, zavije med Ločnikom in Podgoro proti jugu, doseže Sočo, ki jo zapusti pred

Gradiško, se približa zapadnemu robu Doberdobske planote na Krasu in se konča na obali Jadranskega morja med Tržičem in Štivanom pri Devinu.

Od Štivana dalje do Trsta in še dalje okoli in okoli Istre do Reke je narodna meja jugoslovanskega življa še bolj naravna nego meja med Furlani in Slovenci, tvori jo Jadransko morje, kajti Slovenci, oziroma Hrvati segajo

Trst

povsod prav do obale. Dodati pa je treba, da živi slovanski življelj od Trsta dalje in na vsej zapadni obali Istre močno pomešan z Italijani. Toda razen pri Vodnjanu, kjer so najkompaktnejši, ne segajo ti poslednji nikjer dlje kakor dva kilometra od obale. Tudi na sami obali ni zdržnost italijanskega prebivalstva popolna, temveč jo na sedmih različnih mestih prebije prisotnost izključno slovanskega prebivalstva, namreč pri Miljah poleg Trsta (Žavlje), med Miljami in Koprom (Lazaret),

med Piranom in Umagom (Zambratija), med Umagom in Novim gradom (Lovrećca), med Novim gradom in Porečom (Vobriga), med Porečom in Vrsorom (Fontane) in med Rovinjem in Puljem (Peroj in Stinjan).

Neznatne italijanske manjšine se nahajajo po nekaterih krajih tudi v notranjosti Istre, posebno po središčih občin. Ker pa so istrske občine naravnost ogromne, so sestavljene iz številnih vasi, ki so izključno in absolutno hrvatske, tako da omenjene sporadične manjšine Italijanov in italijanašev (poitalijančenih Hrvatov) naravnost in v pravem pomenu besede izginjajo. Zato torej lahko rečemo brez vsake nevarnosti kakršnegakoli pretiravanja, da je Julijska Krajina v svojem severnem (goriškem) delu vzhodno od črte, ki smo jo prej označili kot narodno mejo med Slovenci in Furlani, pa do sedanje državne meje med Jugoslavijo in Italijo vseskozi kompaktno naseljena s prebivalstvom jugoslovanske narodnosti. Glede njenega južnega dela, t. j. glede Tržaškega in Istre (s kvarnerskimi otoki) velja natančno isto, toda z izjemo ozkega pasu primorskih mest ob zapadni istrski obali od Trsta do Pulja, ki je v etničnem oziru italijansko, oziroma mešano italijansko-slovansko ozemlje.

Kakor ni Julijska Krajina v oro- in hidrografičnem oziru nič drugega kot del zadnjega, zapadnega roba Balkana, tako in še lepše se kaže naravna in nekako organična zveznost te dežele z njenim balkanskim zaledjem na jezikovni sestavi njenega slovanskega prebivalstva. V tem pogledu je slovanska Julijska Krajina verna podoba položaja, kakršen je v Jugoslaviji sami.

Jugoslovanske govore delimo v tri glavne skupine: 1. kajkavski govor (slovenski jezik in kajkavska hrvatska narečja), 2. čakavski govor (hrvatska narečja v Hrvatskem Primorju, vzdolž dalmatinske obale do Splita in na vseh dalmatinskih otokih) in 3. štokavski

govor, ki se razteza po vseh ostalih predelih Jugoslavije. Natančno enako delitev imamo tudi v Julijski Krajini, katere slovansko prebivalstvo razpada torej v kajkavce, čakavce in štokavce.

Kajkavci Julijske Krajine so izključno Slovenci in zavzemljejo en del Videmske pokrajine, vso soško dolino, goriško okolico, vipavsko dolino in vse dele bivše Kranjske, ki so pripadli Italiji, dalje ves Tržaški Kras in segajo v severno Istro približno do črte reka Dragonja-Materija-Jelšane, kjer prehajajo slovenska narečja v hrvatska, oziroma hrvatska v slovenska. Vse slovansko prebivalstvo Istre južno od te črte kakor tudi prebivalstvo Kvarnerskih otokov spada k hrvatski veji jugoslovanskega govora in njegova narečja se delijo, kot smo mimogrede že omenili, na čakavsko in štokavsko skupino.

Štokavska narečja se govorijo v velikem delu zapadne Istre in v vsem južnem delu dežele. Ozemlje, ki ga zavzemljejo, ima približno te-le meje: zapadno obalo Istre, začeni južno od Novega grada pa vse do Pulja, dalje južna obala in vzhodna do Raškega kanala (zaliva). Od tod gre meja štokavščine ob zapadni obali Raškega kanala, dalje ob Raši proti severu do približno polovice njenega toka. Tu zavije proti zapadu in gre v tej smeri do Kanfanara, kjer se obrne proti severu in gre v tej smeri do vzhodno od Karojbe, a od tu v zapadni smeri do morja, t. j. do izhodne točke južno od Novega grada. To je čisto štokavsko ozemlje, dočim se v severnem delu zapadne obalne Istre (Motun, Kaštelir in Buje) govorijo mešana čakavsko-štokavska narečja. Nekak štokavski otok tvori en del Čičev v severni Istri (Jelovice, Dane, Vodice, Trstenik).

Vsi ostali kraji Istre spadajo v področje čakavskih srbsko-hrvatskih narečij. Na splošno se torej lahko reče, da sta štokavska južno-zapadni in južni del Istre, dočim sta njen severni del razen onih

okrajev, ki so slovenski, in ves vzhodni del z otoki vred ozemlje čakavske govornice.

Kar se tiče meje med slovensko in hrvatsko govorico, je jasno, da se kakor drugod tudi v Istri ne da strogo določiti, ker se obmejna narečja stopnjema in polagoma prelivajo druga v druga. To velja predvsem glede narečja v Buzeščini, ki ga smatrajo nekateri dialektologi za posebno čakavsko-slovensko skupino.

Kakor srbskohrvatski tako je v dialektološkem oziru zelo pester tudi slovenski del Julijske Krajine. Tudi tu so posamezna narečja le organično nadaljevanje narečij, ki se govorijo med Slovenci v sosedni Jugoslaviji. V naslednjem bomo posamezna narečja le naštel, in sicer najprej one, s katerimi se julijski Slovenci direktno dotikajo svojih furlanskih sosedov, a nato vzporedno narečja, ki se govorijo ob državni meji. Univerzitetni profesor Ramovš razlikuje ob slovensko-furlanski narodni meji sledeča obmejna narečja: na skrajnem severu dežele (kanalska dolina) koroško-ziljsko, dalje bovško narečje, skupino beneških narečij (rezijansko, nadiško in briško) od reke Bele do vrat mesta Gorice, goriško-kraško narečje (goriška okolica, Vipavska dolina in ves Tržaški Kras) in končno južno in vzhodno od Trsta v severni Istri brkinsko in šavrinsko narečje.

Vzhodno od tega obmejnega pasu se vrstijo vzporedno s prejšnjimi naslednja slovenska narečja: horjansko (zapadno od Kobarida), dalje kobariško, tolminsko, cerkljansko, črnovrško in notranjsko narečje, s katerim se kakor v prejšnjem pasu z brkinskim in šavrinskim narečjem dotika slovenska govorica srbsko-hrvatskih čakavskih narečij severne Istre.

Zanimivo je dejstvo, da je prvi, t. j. najzapadnejši pas slovenskih narečij ona veja slovenskega jezika, katera je ohranila nekatere glasovne posebnosti praslavenščine. Tu naj omenimo le eno teh posebnosti, namreč glas *ć* iz *tj*, ki ga poznajo vsaj v svojih naj-

zapadnejših področjih vsa obmejna narečja Julijske Krajine. Rabijo ga namesto trdega *č* dosledno povsod tam, kjer se nahaja tudi v srbohrvaščini *ć* (ali *št*), n. pr. kršćen, pleće, pišće, križišće, vraćat(i), trepećem, mećem, tišćim, tašća itd. Toda kot rečeno, ta posebnost omenjenih narečij ni nikakor plod kakega vpliva srbohrvaščine na slovenščino, temveč gre za ohranitev prvotnega stanja, ki je bilo nekoč značilno za vsa slovenska narečja brez izjeme. V tem pogledu gre torej obmejnim slovenskim narečjem v Julijski Krajini nekaka starinska častitljivost.

Rekli smo že, da prebiva ogromna večina julijskih Slovanov v štirih obmejnih pokrajinah Italije, ki so: Goriška, Tržaška, Reška in Puljska (Istrska) pokrajina. Če promatramo najprej prvo izmed omenjenih pokrajin, vidimo, da živi v vsej pokrajini (na podlagi podatkov ljudskega štetja iz l. 1921.) 200.707 duš v 42 občinah, ki merijo skupno 2636'15 km². Od teh 42 občin se jih nahaja osem zapadno od slovensko-furlanske narodne meje in jih ne bomo tu upoštevali. Vzhodno od narodne meje so torej 34 občine z 2471'72 km² površine in s 180.186 prebivalci. Od teh 34 občin so 33 izključno in absolutno slovenske, a ena, t. j. mesto Gorica, mešana z neznatno italijansko-furlansko večino. Površina goriške občine meri 102'03 km², od katerih pa odpada presežni del na čisto slovenske okoliške kraje Št. Andrež, Podgoro, Solkan, Št. Peter in še par drugih vasi. Tega pa nočemo tu upoštevati, temveč bomo smatrali ozemlje goriške občine kot v narodnem oziru mešano ozemlje.

Na podlagi gornjih podatkov je torej teritorialna razdelitev prebivalstva v sedanji Goriški pokrajini sledeča: čisto slovanske občine zavzemljejo 2369'69 km², a edina mešana slovensko-furlanska občina Gorica zavzemlje le 102'03 km² ali $\frac{1}{23}$ celotnega goriškega ozemlja. Nad 95% vse pokrajine ima potemtakem izključno in absolutno slovensko nacionalno lice.

Še bolj zanimiv in značilen je v tem oziru položaj v Tržaški pokrajini. Na njenem celotnem ozemlju, ki meri 1231'26 km², je živel v l. 1921. v 30 občinah 325.940 duš. Vzhodno od narodne meje se nahajata 22 občini. Od teh je 20 izključno slovenskih, dve pa, t. j. Trst in Milje, sta močno mešani italijansko-slovenski občini. Po izločitvi čisto italijanskih (furlanskih) občin zapadno od narodne meje ostane tržaško ozemlje s površino 1003'64 km² in z 293.969 prebivalci. Obe mešani občini Trst in Milje merita 128'23 km², t. j. $\frac{1}{7}$ vsega ozemlja. Kakih 88% vsega ozemlja odpada torej na izključno slovenske občine in le 12% na občini Trst in Milje. Dasi štejeta te dve občini poleg 80.000 Jugoslovanov 170.000 Italijanov ali okroglo $\frac{2}{5}$ vsega prebivalstva, ima ozemlje tržaške pokrajine v $\frac{6}{7}$ svojega obsega izključno slovenski narodni značaj. V resnici gre ta značaj do samih vrat Trst in Milj, kajti kakor pri Gorici spada tudi tu k občinskemu ozemlju obeh mest več čisto slovenskih okoliških vasi. Skratka: skoro vse prebivalstvo Trst in Milj, posebno italijansko prebivalstvo živi zbito in stlačeno na nekaj malo kvadratnih kilometrih čisto mestnih tal ob morju.

Povsem analogen je položaj tudi v Reški pokrajini, ki meri 1011'03 km² z 97.368 prebivalci v 15 občinah. Kot mešano italijansko-slovensko (hrvatsko) ozemlje se more smatrati tu le ozemlje občine Reke, ki meri 17'5 km², in za silo še ozemlje občine Volosko-Opatija, ki meri 2'07 km², skupno torej 19'57 km² mešanega ozemlja. V primeri s celotno površino pokrajine znaša to $\frac{1}{51}$ vsega ozemlja, oziroma okroglo 2%, tako da odpade na čisto slovanske (slovenske in hrvatske) občine 98% vse zemlje reške pokrajine. Kakor v Goriški in Tržaški pokrajini predstavljajo tudi tu vse italijansko ozemlje čisto mestna tla.

Puljska pokrajina (Istra brez onih delov, ki so bili priključeni k reški in tržaški pokrajini) šteje

40 občin in meri 3702'62 km² s 302.105 prebivalci. Stroga ločitev občin v hrvatske in italijanske je v tej pokrajini težja kot v ostalih treh, kajti videli smo, da je vsa zapadna obala mešano ozemlje in da se nahajajo povsem neznatne italijanske manjšine po nekaterih važnejših središčih ostalega dela dežele. Simon Rutar je cenil, da so zavzemali Italijani v predvojni Istri okoli

Barkovlje (zadaj Kontovel)

575 km² celotne površine dežele. Ker se v tem pogledu pri preureditvi pokrajin pod Italijo ni izvršila nikaka sprememba, ima omenjeno število vso svojo veljavo tudi v novih razmerah. Italijani obljudujejo torej okroglo eno petino, Hrvatje in Slovenci pa štiri petine ozemlja Puljske pokrajine.

Glede razmerja med številom prebivalstva ene in druge narodnosti moramo vzeti tu v obzir dejstvo, da so pretežno italijanske občine ob zapadni istrski obali

močne mestne občine, dočim živijo Hrvatje in Slovenci v podeželskih občinah. Številno razmerje bo torej v tem pogledu za Italijane mnogo povoljnejše nego v ostalih treh pokrajinah. Do popolnoma zanesljivih, dasi le okroglih podatkov pridemo na podlagi sledečega razmotrivanja: Pri volitvah v l. 1907. so dobili italijanski kandidatje 20.000, slovensko-hrvatski pa 30.000 glasov. Razmerje je bilo torej 2 : 3 v prid Slovanom Istre. Takšno je bilo približno tudi razmerje med celotnim italijanskim in slovanskim prebivalstvom predvojne Istre.

Ako izločimo iz predvojne Istre Kastav, ki je bil priključen Jugoslaviji, in občine, ki so bile po novi uredbi pokrajin vključene v Reško in Tržaško pokrajino, dobimo 166.000 Slovencev in Hrvatov proti 134.000 Italijanom.

Če sedaj pregledno zberemo vse podatke o številnem razmerju obeh narodnosti na ozemlju Julijske Krajine vzhodno od narodne meje, jih moremo zgotoviti in zaokrožiti v obliki naslednje tabele:

Pokrajina	Slovanov		Číslo slovansko ozemlje		Italijanov		Mešano slovansko italijansko ozemlje	
		%	km ²	%		%	km ²	%
Goriška . . .	159.000	88	2369·69	96	21.000	12	102·03	4
Tržaška . . .	120.000	40	875·41	88	173.000	60	128·23	12
Reška . . .	67.000	69	991·46	98	30.000	31	19·57	2
Puljska . . .	166.000	55	3127·62	84	134.000	45	575·	16
Skupno .	512.000	61	7384·18	91	358.000	39	824·83	9

Razen tega je še v Videmski pokrajini okroglo 40.000 Slovanov, ki so v teritorijalni zvezi z ostalimi Slovani.

Pri sestavi teh podatkov smo računali glede Gorice, da ima eno polovico slovenskih prebivalcev, glede Trsta

in Reke pa, da jih imata približno po eno tretjino. Kar se tiče Gorice, izhaja že iz italijanskih uradnih podatkov, da je bilo v tej občini po priključitvi velikih čisto slovenskih okoliških vasi k mestu (Solkan, Standrež i. dr.) nad polovico njenega prebivalstva slovenske narodnosti. V Trstu pa so bili že l. 1910. podatki italijanskih občinskih organov na škodo Slovanov tako očitno pristranski, da je morala tedanja avstrijska vlada odrediti revizijo štetja. Dasi se je vršila ta revizija le v dveh mestnih okrajih, se je naštelo pri novem štetju 56.916 Slovencev namesto 36.208, kolikor so jih bili našli občinski števni organi. Če bi se bila revizija razširila na vse mestne okraje, bi se bilo brez dvoma pokazalo, da znaša resnično število Slovencev daleč nad eno tretjino vsega tržaškega prebivalstva.

Po vojni se to razmerje ni znatno izpremenilo, in to kljub nasprotnim podatkom iz l. 1921. Glede narodnosti (ki se je tudi ob tej priliki ugotavljala na podlagi proslulega občevalnega jezika) so ti podatki v mnogih ozirih naravnost absurdni. Tako bi bilo padlo celotno število Slovanov Julijske Krajine po tem štetju v kratki dobi desetih let (od 1910. do 1921.) za nad 123.000 duš. Jasno je, da bi bila mogla povzročiti kaj takega le kaka strašna kuga, kakršne so razsajale v preteklih stoletjih. Take kuge pa ni bilo. Glede Trsta samega pa naj navedemo le eno mično podrobnost. V Barkovljah (tržaško predmestje) je dobila slovenska kandidatna lista l. 1924. mnogo več glasov, kakor je bilo tri leta prej naštetih vseh Slovencev, t. j. moških, ženskih, šolskih in drugih otrok do dojenčkov.

Mogli bi naštetih še mnogo sličnih podrobnosti o tržaških ljudskih štetjih, toda gornje zadostuje popolnoma kot dokaz, kako upravičena in utemeljena je omenjena korektura odnosnih podatkov. Vse, kar smo rekli glede Trsta, pa velja — mutatis mutandis — tudi glede Reke, kajti položaj tega mesta je z ozirom na

njegovo lego, na njegovo čisto slovansko okolico, na njegov naravni dotok prebivalstva in na narodne prilike v njem popolnoma identičen s položajem Trsta.

Glede celotnega števila julijskih Jugoslovanov (552 tisoč duš) je treba pripomniti še to, da smo določili odnosne številke za Istro predvsem na podlagi volitev iz l. 1907. Znano pa je, da je bilo tudi tedaj še dobršno število takih Hrvatov, ki so se smatrali za »Istrijane« in ki so v svoji nezavednosti glasovali za italijanske kandidate. Če upoštevamo to in pa naravni prirastek prebivalstva zadnjih 12 let, moremo trditi z vso gotovostjo, da živi v Julijski Krajini nad 600.000 Slovencev in Hrvatov.

Po veri so vsi Jugoslovani v Italiji katoličani — razen par stotin pravoslavnih v vasi Peroj v Istri (zapadno od Vodnjana ob obali), v Trstu in v Zadru. V cerkvenem pogledu so razdeljeni na goriško, tržaškopoprsko, poreško-puljsko, reško, videmsko in zadrsko škofijo.

Julijski Slovani so bili vedno, v vseh dobah svoje zgodovine, živa in stalno zelena veja na narodno-kulturnem drevesu celotnega Jugoslovanstva, h kateremu pripadajo po svojih čisto objektivnih svojstvih, ki smo jih omenili v prejšnjih odstavkih. S to veliko skupnostjo na vzhodu jih je vezala od nekdanj neuničljiva vez njihovega živega nacionalizma v najplemenitejšem pomenu te besede. Mislimo s tem ono na stopnjo idealizma povišano in na tej stopnji posplošeno sorodniško zavest, ki izvira iz naravne sorodnosti jezika in raznih drugih sličnosti duševne narave ter spaja fizične posameznike v eno samo veliko duhovno sorodništvo, v katerem ima vsak posameznik nekako naravno domovinstvo svojega individualnega obstoja.

Svoje prve organizirane oblike dobi ta narodna zavest kot povsod drugod tako tudi pri julijskih Slovanih ob nastopu nove dobe, ki so jo otvorili burni

dogodki l. 1848. in 1849. Že l. 1848. imamo v Gorici in v Trstu »Slavjanski bravni društvi«, dve važni ognjišči novega narodnega gibanja. Solidarno s svojimi rojaki v zaledju Trsta in ostale dežele se borijo primorski Slovani za iste narodne cilje, naj že gre za nastop proti frankfurtski Nemški zvezi, za priključitev Istre k Hrvatski, za Ilirijo (za združitev Koroške, Kranj-

Pulj z areno (Divi-gradom)

ške, Goriške, Trsta in Istre v eno deželo), za zedinjeno Slovenijo itd.

Bachov absolutizem (1850—1860) je sicer zatrl vsako narodno gibanje tudi med julijskimi Slovani, toda s tem večjo silo se je to gibanje obnovilo po njegovem padcu v razdobju od leta 1860. do 1880. To je doba splošnega narodnega preporoda, doba čitalnic in taborov (ogromnih zborovanj pod milim nebom), a obenem tudi doba vsiljenih narodnih

bojev z nasprotniki z nemške (avstrijske) in italijanske strani.

L. 1870. so se udeležili tudi zastopniki julijskih Slovanov (dr. Lavrič in dr. Tonkli) one znamenite konference jugoslovanskih politikov, ki se je vršila 1. decembra v Ljubljani in na kateri je bilo sklenjeno in proglašeno, da predstavljajo vsi južni Slovani Avstro-Ogrske eno narodno enoto in da bodo za ohranitev skupnih koristi vedno sporazumno postopali. Ta resolucija je zanesla med voditelje in med ljudstvo nov, jugoslovanski duh, ki je plodno oživiljal ves narodno-politični pokret julijskih Slovanov.

V dobo čitalnic in taborov pade tudi rojstvo nekaterih narodno-političnih ustanov odločilne važnosti. Mislimo na ustanovitev vodilnih političnih društev in pa narodnih glasil. V Gorici se je ustanovilo že l. 1870. politično društvo »Soča«, kateremu je sledilo l. 1876. društvo »Sloga« z istim programom, a l. 1874. se porodi v Trstu politično društvo »Edinost«. L. 1870. začne izhajati v Trstu »Naša Sloga«, tednik za istrske Hrvate, naslednje leto (1871.) v Gorici list »Soča« in l. 1876. v Trstu »Edinost«.

V Trstu in v Gorici so sicer izhajali razni tedniki tudi pred pravkar omenjenimi listi, toda vsi so bili le začasnega značaja, dočim je z imeni »Edinost«, »Naša Sloga« in »Soča« nerazdružno spojena skoro vsa narodno-politična zgodovina julijskih Slovanov v zadnjih 60 letih. Eden teh listov, »Edinost«, se je pozneje razvil v važen dnevnik, ki je bil nekako osrednje narodno glasilo vseh julijskih Slovanov vse do svoje nasilne ustavitve dne 3. septembra 1928. leta.

Do strankarskega razkola je prišlo le na Goriškem (1899.), kjer sta nastopali v zadnjih petnajstih letih pred svetovno vojno dve slovenski stranki: narodno-napredna stranka, katere glasilo je ostala »Soča« (Andrej Gabršček), in katoliško-narodna stranka (dr. Anton Gre-

gorčič), ki si je ustanovila l. 1899. nov list z imenom »Gorica«.

Med ustanovami čisto nacionalne narave in važnosti je treba omeniti tudi sokolska društva. Sokolska ideja se je začela najprej uveljavljati v Trstu, kjer je bil že l. 1882. ustanovljen prvi Sokol v Julijski Krajini. Sledila sta mu Sokol v Gorici (1887.) in Sokol v Pulju (1897.). Iz teh začetkov so se razvile tri važne in močne sokolske župe: tržaška, goriška in istrska.

Spričo narodnostne sestave Julijske Krajine, ki nam je znana iz prejšnjih odstavkov, je popolnoma naravno, da narodni preporod julijskih Slovanov ni bil neoviran. Sodeželani italijanske narodnosti, ki so začetke slovanskega narodnega gibanja l. 1848. še simpatično pozdravljali ter videli v njem nekakega svojega naravnega zaveznika proti Avstriji, so se postavili v začetku šestdesetih let preteklega stoletja, t. j. po proglasitvi kraljevine Italije, na absolutno sovražno stališče. Slované dežele so proglasili za brezoblično maso, ki se mora poitalijančiti, da dobi dežela izključno italijansko lice.

Ta cilj naj bi se dosegel predvsem s pomočjo italijanskih šol, s katerimi naj se preplavijo tudi čisto slovanski kraji, dočim se mora otvarjanje slovanskih šol za vsako ceno preprečiti. Ker so bili deželni odbori in skoro vse občine — posebno na Tržaškem in v Istri — radi krivičnega volilnega reda tedaj še v rokah Italijanov in ker so o šolstvu odločevale v prvi vrsti občine, so pomenili ti italijanski načrti za Slované veliko nevarnost, ki je pretila naravnost njihovemu narodnemu obstoju kot takemu. In ta nevarnost je bila še tem večja, ker je Dunaj v svojem strahu pred panslavizmom — strahu, ki je bil tedaj v modi — gledal na omenjene italijanske načrte z docela prijaznim očesom.

Tako se je narodni preporod julijskih Slovanov pod silo razmer spremenil v srdito borbo, ki je trajala vse do izbruha svetovne vojne. Kot že rečeno, je ta borba

razmah slovanskega gibanja močno ovirala in otežkočala. Na drugi strani pa so črpali julijski Slovani iz istih težkoč in ovir nove energije in nov polet, s katerim so nezadržno korakali od uspeha do uspeha, od ustvaritve do ustvaritve, tako da so imeli tik pred svetovno vojno že vsestransko izpeljano in mogočno narodno-kulturno in narodno-gospodarsko opremo, ki se je raztezala na vsa področja modernega narodnega in socialnega življenja.

Stalno živa veja na drevesu jugoslovanske celote so bili julijski Slovani tudi v področju čisto nepolitične umetnostne in znanstvene kulture. V vseh panogah so bili vedno častno zastopani, a tu se hočemo omejiti le na lepo književnost in še tu le na navedbo golih imen znamenitejših mož iz novejšje dobe. Istrski Hrvati so dali hrvatski književnosti velike pripovednike, ki so pravi ponos Istre, kakor n. pr. Evgen Kumičić, Anton Tentor in Viktor Car-Emin; med pesniki pa je treba omeniti Rikarda Katalinić-Jeretova, Antona Kalca in Antona Linardića.

Prav tako častno, vendar pa v še znatno večji meri so zastopani julijski Slovenci v novejši slovenski književnosti: Simon Gregorčič, Josip Pagliaruzzi-Krilan, Dragotin Kette, Alojz Gradnik, Srečko Kosovel, Joža Lovrenčič, Igo Gruden, Janko Samec, Karel Širok i. dr. med pesniki, a med pripovedniki: Josip Kostanjevec, Ivo Trošt, Ivan Pregelj, Ivo Šorli, France Bevk, Andrej Budal, Narte Velikonja, Josip Pahor, Josip Ribičič, Damir Feigl i. dr.

Svetovna vojna je razmah narodnega razvoja julijskih Slovencev in Hrvatov hipno zaustavila, toda uničila ga ni. Prav tako tudi ne pripadnost k drugorodni državi po aneksiji. Dokler so razmere dovoljevale, so razvijali julijski Slovani tudi pod Italijo vsestransko narodno-kulturno delavnost, in to z isto življenjsko silo in voljo kot pred veliko vojno.

To nam neizpodbitno dokazuje v prvi vrsti naravnost ogromno število slovenskih in hrvatskih publikacij, ki so izšle v Julijski Krajini v razdobju od 1919. do 1929. leta. Bilo jih je nad 450 ali povprečno na mesec po štiri publikacije znanstvene, leposlovne, šolske, glasbene, nabožne ter razne druge vsebine in narave.

Reka

V tem številu so tudi vse periodne publikacije, in sicer en dnevnik (»Edinost«), sedemnajst tednikov, med katerimi sta bili najvažnejši »Goriška Straža« in »Istarska Riječ«, dalje 24 zborniki, revije in razni drugi mesečniki. Kot založništvo skoro vseh periodnih kakor tudi mnogih knjižnih publikacij so fungirale tamkajšnje slovanske tiskarne: tiskarna »Edinost« v Trstu, tiskarna »Tiskovnega društva« v Pazinu (do 1920. l., ko je bila razdejana), Narodna tiskarna in Katoliška tiskar-

na v Gorici. Poleg tiskaren pa so delovale tudi razne zelo agilne založniške družbe kakor Naša založba, književna družina »Luč« in Biblioteka za pouk in zabavo v Trstu, Goriška matica, Goriška Mohorjeva družba in Družba sv. Mohora za Istru. Po zaslugi omenjenih založništev je šlo vsako leto med ljudstvo na tisoče vsakovrstnih knjig.

Na šolskem polju so imeli julijski Slovani še l. 1923. veličastno zgradbo 840 ljudskošolskih razredov s 52.000 učenci in 800 učitelji. Učitelji so bili organizirani v 11 učiteljskih društvih, ki jih je združevala v enoto »Zveza jugoslovenskih učiteljskih društev Julijske Krajine« s sedežem v Trstu. Zveza je izdajala mladinska lista »Novi rod« (v slovenščini) in »Naša Nada« (v srbohrvaščini) ter je imela izvrsten pevski zbor, ki je priredil par turnej tudi po raznih mestih Italije.

Impozantna je bila do 1927. leta tudi organizacija kulturnih društev vseh vrst. Štiri osrednje organizacije, Zveza prosvetnih društev in Prosvetna zveza v Gorici ter Prosveta in Zveza mladinskih društev v Trstu so objemale več stotin izobraževalnih, mladinskih in drugih društev, ki so delovala po vsej deželi. Za telesno vzgojo pa sta po razpustu Sokola skrbeli »Telovadna zveza« in »Športno Udruženje«.

Končno moramo omeniti tudi mogočno stavbo združenja, s katerim so še do nedavno razpolagali julijski Slovani. Tržaška zadružna zveza je štela ob svojem razpustu (8. februarja 1929.) 133, a Zadružna zveza v Gorici pred imenovanjem italijanskega komisarja (18. januarja 1928). 190 včlanjenih denarnih konsumnih, mlekarskih, vinarskih in drugih zadrug.

Kakšna naj bo sedaj zaključna beseda k našim izvajanjem? Namesto običajnega sklepa bi morali prav za prav začeti tu novo poglavje, v katerem bi vse zopet

podrli, kar smo v prejšnjih odstavkih sezidali. One pomembne zgradbe, ki smo jo pravkar orisali, namreč ni več: julijski Slovani nimajo niti enega svojega lista več, niti enega samega razreda ne ljudskih ne drugih šol, niti enega kulturnega društva, niti ene zadruge, ki bi bila ostala v njihovih rokah. Po zaslugi sistematične protislovenske politike fašizma so vse ustvaritve in pridobitve zadnjih 60—70 let sedaj le ena sama velika in žalostna razvalina.

Posledica tega nečloveškega razdejanja, ki mu v zgodovini ni primere, je ta, da se mora naša narodna manjšina v Italiji boriti sedaj že za svoj goli narodni obstoj. Dasi pa je položaj julijskih Jugoslovanov težji nego katerekoli druge manjšine pod božjim solncem, ni vendar prav nobenega dvoma, da se bodo ob njihovem junaškem in brezprimernem odporu razbile vse raznarodovalne sile —, če jim s strani nas svobodnih Jugoslovanov ne izostane bratska moralna in vsakršna pomoč, ono bratsko zavezništvo, ki jim je potrebno, da se v svoji epski borbi za severni Jadran ne bodo čutili osamljene in izdane.

P. PAVLOVIČ:

KALVARIJA JULIJSKIH JUGOSLOVANOV

12. novembra 1920. je bil sklenjen rapallski dogovor, ki je prisodil Italiji naše Primorje: Gorriško, Trst, Istro in del Dalmacije. In kakor, da ne bi bilo že dovolj, se je po rimskem paktu iz l. 1924. še Reka združila z Italijo.

600.000 Jugoslovanov je bilo tako odtrganih od svojih bratov, ki so se po veliki osvobodilni vojni združili v močno samostojno in svobodno državno enoto — Jugoslavijo. 600.000 Jugoslovanov je bilo izročeni tujemu gospodarju na milost in nemilost.

Kajti Italija, ki si je prisvojila te Jugoslovane proti njihovi volji in brez vsake pravice, ni dopustila, da bi se v dogovore vnesla niti najskromnejša pripomba, s katero bi se jim jamčila zaščita jezika in kulture, češ, da je že tradicionalna italijanska liberalnost zadostno jamstvo. Nasprotno pa si je za neznatno peščico Italijanov (največ 4000!), ki so ostali v jugoslovanski Dalmaciji, izgovorila najobsežnejša jamstva in pravice. Dejstvo je, da so smeli Italijani, ki bivajo v Dalmaciji, prosto optirati za italijansko državljanstvo in kljub temu še dalje živeti v naši državi in nemoteno izvrševati svoj poklic kot delavci, uradniki, obrtniki, trgovci ali industrijci, da, celo kot odvetniki. Svobodno se smejo združevati v kulturnih in drugih organizacijah. Za svoje

Zader

otroke pa smejo z gmotno pomočjo italijanske vlade vzdrževati italijanske vrtce in šole. Zajamčena jim je v vseh uradih in v cerkvi raba italijanskega jezika in celo jugoslovanski notarji morajo na njihovo zahtevo izstavljati listine v italijanskem jeziku.

Italijani v jugoslovanski Dalmaciji imajo celo večje pravice kakor sami Jugoslovani, kajti proti italijanskim državljanom se ne izvaja zakon o razlastitvi veleposestev. Obratno, italijanskim bankam je dana možnost, da si znova prisvajajo obsežna posestva prav ob morski obali z denarjem, ki ga pri njih nalagajo jugoslovanski državljanji. Vsa industrija cementa in konserviranja rib je skoro izključno v italijanskih rokah. Italijani razpolagajo z največjimi vodnimi silami in z največjim premogokopom v Dalmaciji.

Tudi njihove kulturne organizacije niso v nikakršnem razmerju s številom Italijanov v Dalmaciji. Za 459 italijanskih otrok je v šolskem letu 1929/30 obstajalo v Dalmaciji 11 italijanskih šol in vrtcev. Na Hvaru je bila posebna italijanska šola s 4 učnimi močmi za 17 učencev.

Peščica Italijanov v Dalmaciji, ki je tako majhna, da sploh ne moremo govoriti o kaki italijanski manjšini, se ne zadovoljuje niti s temi obsežnimi pravicami in predpravkami, temveč smatra za potrebno, da vzdržuje v naši državi še tajne fašistične mladinske organizacije, ki vzgajajo italijanske otroke v sovraštvu proti državi, ki jim izkazuje tako izredno gostoljubje.

Na drugi strani pa ni hotela Italija prevzeti prav nobene formalne obveznosti glede ogromnega števila Jugoslovancev, ki so ostali v njenih mejah in ki tvorijo tam kompaktno večinsko prebivalstvo. Tudi pravice, ki jih je Italija priznala našim državljanom v Zadru in na Reki, so ostale dejansko samo na papirju.

Res je sicer, da je pri okupaciji Julijske Krajine tedanji vojaški gubernator, general Petitti di Ro-

reto, z javnimi razglasi obljubil, da bo »Italija, velika država svobode, dala (jugoslovanskemu prebivalstvu) iste pravice kakor vsem drugim državljanom, da jim bo dala več šol v njihovem jeziku, kakor jim jih je dala Avstrija, in da bo čuvala njihovo vero, ki je katoliška vera in vera vse Italije«. Ponovila sta to obljubo v rimskem parlamentu leta 1919. tedanji ministrski predsednik *Tittoni* in dve leti pozneje ob priliki debate o aneksiji Julijske Krajine njegov naslednik *Giolitti*. Potrnil jo je sam kralj v kronskem govoru 1. decembra 1919. Posebno slovesno pa jo je podčrtal italijanski zunanji minister *Sforza*, ki je pred rimsko zbornico priznal, da je »Italija sprejela v svojo sredo stotisoče Jugoslovancev«, in izjavil, da »hoče Italija tem Slovanom zagotoviti najširšo svobodo jezika in kulture«.

Toda to so bile same besede, s katerimi so hoteli uspavati Jugoslovane, ki so prišli pod Italijo, in s katerimi so hoteli pomiriti ves kulturni svet. V resnici pa se je že z okupacijo pričel najradikalnejši in najbrutalnejši raznarodovalni boj, ki ga pozna zgodovina.

Od vseh 550 slovenskih in hrvatskih osnovnih šol, ki so obstajale ob koncu svetovne vojne, ni danes niti ene več. Že v prvih dneh okupacije so zaprli vse zasebne slovenske in hrvatske šole v Istri, v Trstu in na Goriškem. Ukinili so že tedaj v sami Istri 149 hrvatskih razredov in jih nadomestili z italijanskimi. S proslulo *Gentilejevo* šolsko reformo iz leta 1923. pa je bil odrejen konec jugoslovanskih šol. 444 slovenske in hrvatske šole z 840 razredi in okroglo 52.000 učenci, ki so tedaj še poslovale, so bile obsojene na postopno smrt. Postopoma so se namreč od prvega razreda navzgor odpravljali slovenski in hrvatski razredi in nadomeščali z italijanskimi.

Prvotno je novi šolski zakon sicer predvideval nekakšne dodatne ure za slovenščino in hrvaščino, toda ta

odredba je bila samo prevara, kajti le malokje so se te dodatne ure uvedle. Kjer pa so se uvedle, se je smel vršiti pouk le ob preračunjeno najneprimernejšem času in je bilo pri tem čitanje in pisanje najstrožje zabranjeno. Že leta 1925. je bil ta okrnjeni pouk v dodatnih urah odpravljen.

S koncem šolskega leta 1928/29 so prenehali zadnji slovenski razredi. Eno leto pozneje se je na ukaz oblasti zaprla tudi zasebna slovenska šola pri Sv. Jakobu v Trstu, ki je tedaj še vedno štela okoli 1000 učencev in učenk. Danes je v vsej Julijski Krajini samo še ena jugoslovanska šola, namreč srbska šola pravoslavne cerkvene občine v Trstu, ki je obstajala že pred vojno in katere obstoj je sedaj urejen po posebnih določilih nettunskih dogovorov.

Tudi od nekdanjih jugoslovanskih srednjih in strokovnih šol (slov. gimnazije v Gorici, hrv. gimnazije v Pazinu, hrv. gimnazije v Zadru, hrv. realne gimnazije v Voloskem-Opatiji, slov. realne gimnazije v Idriji, slov. moškega in ženskega učiteljišča v Gorici, hrv. ženskega učiteljišča v Pazinu, slov. trgovske in slov. obrtne šole v Trstu) ni danes več sledu. Z edino izjemo idrijske realke so vse te šole že ob okupaciji ukinili. Pozneje so sicer otvorili nekakšno slovensko učiteljišče v Tolminu in po odpravi idrijske realke nižji oddelek gimnazije v Vidmu, toda obema zavodoma je bilo že ob ustanovitvi usojeno le par let življenja. Umrla pa sta nasilne smrti že pred terminom, ki jim ga je določil zakon, tako, da je že meseca maja l. 1927. tedanji prosvetni minister Fedele v rimski zbornici slovesno lahko izjavil, da je pouk v vseh srednjih šolah Julijske Krajine izključno italijanski.

Po odpravi zadnjih jugoslovanskih srednjih šol so sicer uvedli slovenščino in srbohrvaščino kot učni predmet na nekaterih italijanskih srednjih šolah, toda ne za slovenske in hrvatske dijake, kajti toliko na italijanski

gimnaziji v slovenskem Tolminu kolikor na italijanski nižji srednji šoli v slovenski Idriji, ki sta se otvorili po ukinitvi slovenskih srednjih šol, se ni smela poučevati slovenščina. Pouk slovenščine in srbohrvaščine je bil namenjen bodočim italijanskim učiteljem in uradnikom, ki naj bi s tem elementarnim znanjem slovanskih jezikov tem izdatneje vršili svoje raznarodovalno delo med jugoslovanskim prebivalstvom. S šolskim letom 1931/32 pa so odpravili tudi ta zadnji ostanek slovenščine in srbohrvaščine na srednjih šolah in ga nadomestili z angleščino. Edino le na trgovski akademiji v Vidmu, ki leži že zunaj slovenskega ozemlja, se poučuje vsaj v zadnjih letnikih še slovenščina.

Jugoslovanski otroci pod Italijo so tedaj brez izjeme prisiljeni, da pohajajo italijansko šolo, kjer jih poučujejo italijanski učitelji, ki ne razumejo niti besedice jezika, ki ga govore njim poverjeni otroci. Jugoslovanske učitelje so vse odslovili, upokojili, izgnali ali premestili v notranjost Italije. Na njihova mesta so povsod nastavili italijanske učitelje.

Učenec ne sliši v šoli nobene besede v materinščini. Prepovedano mu je celo, da govori v šoli ali pred šolo s svojimi tovariši v jeziku, ki se ga je naučil od svoje matere.

Toda fašističnemu režimu ne zadostuje, da govori učenec v šoli izključno italijanski in da se ne sme nikjer učiti pisati in čitati maternega jezika. Fašisti si hočejo docela osvojiti otroka, ki ga je rodila jugoslovanska mati. Zato ne sme biti otrok niti v izvenšolskem času pod vplivom doma. Že s tretjim letom mora v italijanski otroški vrtec. S takimi vrteci so naravnost prepregli vso deželo. Gorje staršem, ki ne bi pošiljali svojih otrok v te raznarodovalnice! Javni in zasebni nastavljenici bi bili ob službo, trgovci in obrtniki bi izgubili trgovsko in obrtniško pravico, posestniki ne bi bili varni svojega imetja.

Ko prestopijo otroci iz vrtca v osnovno šolo, se morajo vpisati v fašistične mladinske organizacije, dečki med »balile«, deklice med »male Italijanke«. Ves izvenšolski čas v tednu in ob nedeljah in tudi med počitnicami morajo prebiti pod okriljem teh organizacij, kjer jih vzgajajo v sovraštvu in mržnji do njihovega lastnega jezika in rodu. Laskanje, darovi, grožnje in kazni so sredstva, s katerimi skušajo fašistične organizacije doseči svoj namen.

Po dovršeni osnovni šoli morajo prestopiti dečki iz balilske organizacije med fašistične »avangardiste«, deklice pa postanejo iz »malih Italijanek« »mlade Italijanke«. Dečki morajo razen tega posecati razne tečaje, kjer se pod krinko nadaljnje izobrazbe nadaljuje v ljudski šoli začeto raznarodovanje jugoslovanske mladine. Tudi za deklice pripravljajo slične »nadaljevalne tečaje«.

Ker bi se raznarodovalni akciji utegnila odtegniti deca iz naselbin, ki so zelo oddaljene od ljudskih šol, vzdržuje tudi v skrajnih seliščih nekake zasilne italijanske šole društvo, ki se kakor za ironijo diči z imenom »Umanitaria« (Človečansko društvo). To društvo prireja tudi posebne obvezne tečaje za šoli odraslo prebivalstvo, ki ni imelo »sreče, da bi se naučilo sladkega Dantejevega jezika«.

Jugoslovanski mladini v Italiji je docela vzeta možnost, da bi se sama dalje izobraževala v prosvetnih društvih ali pa da bi se udeleževala v pevskih, sportnih ali telovadnih organizacijah. Fašisti so jim s sodelovanjem oblasti vpepelili, razdejali, zaprli ali zasegli vse društvene domove. Slovenske in hrvatske knjige so kakor v srednjem veku sežigali na javnih trgih. Vsa prosvetna društva in vsa sportna in telovadna udruženja so razpustili. Slovenska in hrvatska predavanja so prepovedali. Z gledaliških odrov je izginila naša beseda. Utihnili so jugoslovanski pevski zbori. Prepovedano je

celo fantovsko petje po vaseh. Nedolžna slovenska pesem lahko spravi pevca za več mesecev v ječo ali konfinacijo.

Zato pa silijo z vsemi sredstvi slovansko mladino, da se vpiše v fašistične delopustne orga-

Pogorišče Narodnega doma v Trstu

nizacije, kjer se samo slavi »veličina fašistične Italije« in kjer se mladina narodno in moralno pogublja.

Razen tega mora jugoslovanski mladenič ob nedeljah in praznikih na predvojaške vaje. Da se

jih udeleži, ni po zakonu samo on odgovoren, temveč tudi njegovi starši in njegovi delodajalci.

Tako pripravljen obleče jugoslovanski mladenič italijansko vojaško suktnjo. Toda čestokrat mu kljub tej radikalni pripravi ne zaupajo in marsikateri Slovenec in Hrvat je odslužil vojaščino v Italiji, ne da bi bil dobil puške v roko.

Ko se pa vrne naš mladenič od vojakov domov, spozna šele vso grozoto življenja našega naroda pod Italijo. Zaprta so mu kot Jugoslovanu vrata do javnih služb. Kajti ne samo jugoslovanski učitelji, temveč tudi skoro vsi drugi jugoslovanski državni, pokrajinski in občinski uradniki in uslužbenci so bili upokojeni ali odpuščeni iz službe, ostala peščica pa je bila premeščena v južno ali srednjo Italijo. V vsej Julijski Krajini ni več niti enega jugoslovanskega sodnika ali notarja, ne uradnika pri pošti, železnici, davkariji, pri političnih oblastih in pri občinski upravi, ki bi z njim narod lahko govoril v svojem jeziku. Celó vsi uslužbenci in sluge so iz najbolj oddaljenih pokrajin Italije.

Tudi sprejem v zasebno službo je jugoslovanskemu mladeniču silno otežkočen, kajti pogoj za sprejem je vpis v pristojne fašistične sindikalne organizacije in premnogokrat tudi vpis v fašistično stranko. Trgovci in obrtniki se morajo strogo pokoravati sindikalnim organizacijam, ki niso morda toliko strokovna udruženja kolikor politično orodje fašistične stranke. Celó kmet ne sme poklicati na delo dninarjev, ki mu jih ni nakazal fašistični sindikat.

Težka so bremena, ki jih nalagajo našemu človeku fašistične sindikalne in politične organizacije, tem težja, ker je že itak obremenjen z neznosnimi državnimi in občinskimi davki. Najhuje pa mu je radi tega, ker vidi, da se ti prispevki in davki ne uporabljajo v javni blagor. Tujei upravljajo ali bolje zapravljajo imetje jugoslo-

vanskih občin in jugoslovanskih pokrajin. Naš človek nima nikjer v javnem življenju besede. Nima je v sindikatih, ker mu ne zaupajo. Nima je pri občinski upravi, kajti na čelu občine stoji od vlade imenovan italijanski uradni župan (podestat), ki mu je blagostanje občine in nje prebivalcev deveta briga. Kaj to, ako ne razume ne on, ne občinski tajnik, ne vsa velika truma pritepenih uradnikov in služiteljev jezika občinarjev! Glavno je, da se gradijo vojašnice za milico, domovi za balile in za delopustne organizacije, da se otvarjajo otroški vrtci in da se prirejajo sijajne parade in manifestacije. Ni čuda, ako so radi tega vse slovenske in hrvatske občine zadolžene za težke milijone.

Tudi od pokrajinske uprave je naš človek docela izključen in niti v rimskem parlamentu nima več svojih zastopnikov.

Leta 1921. so imeli po tedaj veljavnem zakonu še pravico do zastopstva v zbornici, toda za to pravico so se morali krvavo boriti. Za časa volitev so gorele hiše jugoslovanskih volilcev po vsej Istri: v Mačkovi Jah, Čezarjih, Ospu, Črnekalu, Buzetu, Baderni in drugod in pustošila so se stanovanja uglednejših Jugoslovanov. Cele vasi so morale bežati pred oboroženimi fašističnimi tolpami in iskati zavetišča po gozdovih. Kljub vsem nasiljem pa so si Jugoslovani priborili pet mandatov. Že tri leta pozneje jim je bila po zakonu močno skrčena možnost zastopstva v parlamentu. Fašistična nasilja pa niso bila tedaj nič manjša kakor leta 1921. Jugoslovani so poslali takrat le še dva poslanca v rimski parlament.

Od leta 1929. dalje pa so Jugoslovani pod Italijo brez zastopnikov v parlamentu, kajti po fašistični ureditvi ustave se poslanci ne volijo več, temveč se samo lista kandidatov, ki jo vlada in vodstvo fašistične stranke predloži, odobri ali zavrne. V listo ni fašistična vlada postavila niti enega jugoslovanskega kandidata, dasi tvo-

rijo Jugoslovani v Italiji $\frac{1}{100}$ vsega prebivalstva. Toda tudi svoboda v odločitvi za predlagano listo ali proti njej je bila samo na papirju, kajti fašistični vladi je bilo na tem, da pokaže svetu, da je vsa Italija, posebno pa jugoslovansko prebivalstvo Julijske Krajine za fašistični režim. Radi tega so gnali jugoslovanske volilce pod eskorto fašistične milice in karabinjerjev v dolgih vrstah na volišča, kjer so morali oddati pritrjevalen glas. Na eno tako kolono volilcev v spremstvu miličnikov je padlo na poti na volišče v Pazinu nekaj streliv iz bližnjega gozda in jugoslovanski kmet Tuhtan je obležal težko ranjen na cesti. Italijanske oblasti so kot krivce aretirale večje število domačinov in jih izročile posebnemu tribunalu v Rimu. Dasi niso nikomur mogli dokazati udeležbe pri napadu, je posebni tribunal, ki je za ta proces prenesel svoj sedež iz Rima v Pulo, obsodil mladega kmetskega fanta Vladimirja Gortana na smrt in štiri njegove tovariše, od katerih je imel najmlajši komaj 17 let, na 30letno ječo. Še preden je preteklo po zakonu določeni rok 24 ur, je Vladimir Gortan, zadet v hrbet od fašističnega svinca, žrtvoval svoje mlado življenje.

Toda ne samo v javni upravi nima naš človek v Julijski Krajini nobene besede, celo gospodarske organizacije, ki jih je ustvaril sam s svojimi prihranki, so mu iztrgali iz rok. Zadržna zveza v Trstu in Zadržna zveza v Gorici, pri katerih je bilo včlanjenih preko 300 gospodarskih in kreditnih zadrug s preko 70.000 člani, sta bili od italijanske oblasti razpuščeni. Pasivne zadruge na deželi so morale likvidirati, aktivnim pa so postavili na čelo komisarje.

Slovenci in Hrvatje pod Italijo so postali pravi sužnji na lastni zemlji. Od še pred nekaj leti tako cvetoče slovenske in hrvatske kulture ob Soči in ob severnem Jadranu ni danes skoro več sledu. Ni več ne prosvetnih domov, ne knjižnic ne čitalnic. Izgnali so naš jezik iz

šol in iz uradov. Zatrli so v vsem javnem življenju našo živo besedo, zatrli pa so tudi našo pisano besedo. Danes ne izhaja več ne naš dnevnik »Edinost« v Trstu, ne naši tedniki v Gorici in Istri. Zaman boš tudi iskal naših mesečnikov in naših strokovnih časopisov. In vendar je bilo še pred petimi leti naše publicistično življenje v Julijski Krajini tako bujno in pestro! Le razne književne družbe, kakor »Goriška Matica«, »Goriška Mohorjeva družba«, Mohorjeva družba za Istru«, »Književna družina Luč« in »Biblioteka za pouk in zabavo« izvršujejo še svoje sveto poslanstvo in pošiljajo slovenske in hrvatske knjige med naše ljudstvo. Pri tem pa se morajo boriti z največjimi težkočami. Vse knjige morajo v predidčo cenzuro, toda tudi, ako so prestale to izkušnjo, niso še varne, kajti pokrajinske in celo krajevne oblasti zaplenjajo knjige, ne da bi navedle vzroka. Spričo razmer, ki vladajo, si ne upa noben knjigo-tržec izstaviti slovenske ali hrvatske knjige, dasi tiskane v Italiji, v izložbeno okno ali na prodajno mizo. Pooblašeni poverjeniki omenjenih društev na deželi pa so bili že neštetokrat pozvani pred sodnika in obsojeni na znatne denarne globe. Tudi pošiljatev po pošti je v večjem delu dežele onemogočena, kajti fašistična milica, ki ima svoje organe tudi na pošti, zapleni sleherno slovensko ali hrvatsko knjigo in naslovljenec ima največje sitnosti s policijskimi oblastmi.

Tudi iz Jugoslavije ne sme v Julijsko Krajino in v Beneško Slovenijo noben list, nobena revija in nobena knjiga. Nikdar in nikjer niso objavile seznamov listov, knjig in revij, ki bi bile prepovedane. Fašistična milica kratkomalo ustavlja vse take pošiljke. Ker pa je bilo nešteto reklamacij s strani knjigo-tržcev v Jugoslaviji zlasti glede priporočenih pošiljk, dostavljajo sedaj take pošiljke naslovljencu, toda takoj za pismonošo se oglasi pri naslovljencu policijski agentje in mu zaplenijo komaj prejeto knjigo ali revijo.

Kljub vsem tem oviram pa gre še vedno leto za letom na tisoče in tisoče knjig med naše ljudstvo. Videti je treba, s kakršno nestrpnostjo čakajo na nove knjige.

Toda ne samo živa in tiskana beseda, temveč tudi imena krajev in oseb lahko pričajo o narodnosti večine prebivalstva Julijske Krajine. Radi tega je fašistična vlada najprej prepovedala rabo starih in pristnih slovanskih krajevnih imen in predpisala umetno skovane italijanske spakedranke. Pisma, ki nosijo slovansko označbo kraja ali sploh kako drugo slovansko označbo, se ne dostavljajo. Knjige, kjer je označen kraj tiska v slovenščini, se zaplenijo.

Enako radikalen je boj proti slovanskim imenom in priimkom. Že takoj po okupaciji so staršem odrekli pravico, dajati otrokom slovanska imena. Meseca marca l. 1928. je izšel poseben zakon, ki prepoveduje slovanska krstna imena in ki daje pristojnim uradnikom pravico, da dajo otrokom italijansko ali rimljansko ime celo proti volji staršev. Ti uradniki imajo tudi pravico, da izpremenijo ime otrokom, ki nosijo že iz dobe pred tem zakonom slovansko ime, in naj bo to tudi ime kakega slovanskega katoliškega svetnika.

V avgustu l. 1929. je fašistična vlada izdala zakon, ki pooblašča prefekte v Julijski Krajini, da »izpremenijo v italijansko obliko vse priimke, ki imajo neitalijansko obliko in ki so nastali iz prvotnih italijanskih ali latinskih imen«. V resnici pa so prefekti sporazumno z osrednjo vlado raztolmačili zakon tako, da se morajo poitalijančiti vsi slovanski priimki. Tako je samo puljski prefekt izdal seznam preko 3000 priimkov, ki naj dobe italijansko obliko. Ker gre po večini za priimke, ki so zelo razširjeni, je s tem prizadetih preko 100.000 oseb. Nič manjše ni število priimkov, ki jih je obsodil na izpremembo tržaški prefekt. Goriški, reški in

zadrski prefekt niso sicer izdali tiskanih seznamov, vendar ne zaostajajo v praktičnem izvajanju tega zakona za svojima kolegoma v Trstu in Pulju. Državni uradni list prinaša že četrto leto dan za dnem dolge seznime oseb, katerih priimek se je uradno izpremenil. Da ne gre nikakor za priimke, ki so bili nekdanj italijanski, pričajo že dovolj jasno docela različne oblike, v katere

Bazoviška planota

(v sredini levo od barak kraj, kjer so bili ustreljeni Bidovec in tovariši; zadaj Bazovica)

sta jih izpremenila tržaški in puljski prefekt. Tako je prekrstil tržaški prefekt Babiča, Čermelja, Čuka, Debeljaka, Horvata, Kljuna, Kovača, Kralja, Rejca, Slaveca in Viteza v Balbi-ja, Carmeli-ja, Zucchi-ja, Debelli-ja, Crovati-ja, Coloni-ja, Rei-ja, Slavi-ja in Viti-ja, njegov tovariš v Pulju pa v Babici-ja, Cermelli-ja, Ciù-ja, Debella-ja, Crevato-a, Cluni-ja, Covacci-ja, Cralli-ja, Rezzi-ja, Slavi-ja in Vites-a.

Taka izmišljena in spakedrana imena morajo odslej nositi naši rojaki pod Italijo in vsak prestopnik proti temu se kaznuje z globo do 5000 lir.

Vsi zakoni, ki jih je izdala fašistična Italija, se izvajajo z največjo strogostjo proti jugoslovanskemu prebivalstvu Julijske Krajine. Tako so zlorabili v največjem obsegu določbe novega policijskega zakona iz l. 1926., ki predpisuje osebne izkaznice za vse osebe nad 14. letom. Od tisočev in tisočev naših ljudi, tuptam od prebivalstva celih vasi so zahtevale lokalne oblasti tudi prstne odtise, da bi jih tako ponižale kakor zločince. Na tisoče naših ljudi so pozvali na policijo, kjer so jih slikali in izmerili, na stotine in stotine jih je bilo po cele mesece pridržanih v zaporih in temnicah. Premnogo jih je bilo posvarjenih, konfiniranih v lastnem bivališču ali za več let deportiranih na otoke Ponza, Lipari, Favignana ali Ventotene.

V tej skrajni brezpravnosti, ko ni smel naš človek nikjer več javno govoriti v svojem maternem jeziku, ko ni smel več nositi imena, ki ga je podedoval od svojih pradedov, ko ni bilo prav nobene oblasti, kateri bi lahko tožil krivico, ki se mu godi, je iskal tolažbe in zaščite tam, kjer je upal, da jo lahko še dobi, namreč v cerkvi, ki je bila od Kristusa ustanovljena kot braniteljica pravice in zaščitnica slabih.

Toda tudi ta zadnji up naših bratov se je izjalovil, kajti razumevanje za svojo bol in za svoje gorje je našel samo pri dušnih pastirjih, ki so izšli iz istega naroda in ki so govorili isti jezik. Radi tega so skušali fašisti odpraviti vse slovanske duhovnike, ki so bili po naukih katoliške cerkve pravi pastirji svojih vernikov. 107 jugoslovanskih duhovnikov je bilo samo v Istri aretiranih ali konfiniranih in nato izgnanih. Preko 100.000 jugoslovanskih vernikov je tako ostalo brez dušnega pastirja. V 62 čisto slovanskih župnijah so nastavili italijanske duhovnike, ki so smatrali za svojo prvo

dolžnost, da odpravijo slovansko petje in slovansko molitev in da ne razlagajo več božje besede v jeziku vernikov. Puljsko-poreški škof Pederzolli, v čigar področju se je vse to dogajalo, ni nikdar nastopil proti fašističnim nasiljem, temveč je še osebno na vso moč pospeševal odstranitev slovanskih duhovnikov in njih nadomestitev z italijanskimi. Po poti puljsko-poreškega škofa sta šla tudi italijanska škofa na Reki in v Zadru. Reški škof Sain ni dovolil 15.000 Jugoslovanom, ki bivajo na Reki, niti ene pridige na teden v materinščini, in enako je zadrski škof docela izključil rabo hrvaškega jezika iz svojega območja. In vendar obstojijo celo mednarodne obveznosti med Italijo in Jugoslavijo, ki jamčijo Jugoslovanom na Reki in v Zadru enake pravice, kakor jih uživajo Italijani v Dalmaciji. Slovenski škof v Trstu Karlin, ki se ni hotel ukloniti zahtevam fašistov, je moral pod pritiskom političnih oblasti in fašističnih groženj zapustiti svoje mesto.

V deških malih semeniščih na Reki in v Kopru je jugoslovanskim gojencem najstrožje prepovedano govoriti med seboj v maternem jeziku. Vsi jugoslovanski redovniki, tako kapucini od Sv. Križa na Vipavskem, frančiškani s Kostanjevice, od Sv. Gore, iz Barbana, Nerezin, Pazina in Kopra in drugi redovniki iz Cresa, Velikega Lošinja, Martinščice in Pirana, so bili izgnani in na njihovo mesto so prišli Italijani. Proti vsem tem nasiljem ni Vatikan javno nikdar nastopil. Papež Benedikt XV. je sicer l. 1921., ko je ob priliki prvih volitev v državni zbor najhuje besnel fašistični teror, v posebnem apostolskem pismu na tržaškega škofa najostreje obsojal fašistična nasilja, a je obenem izjavil, da nima prav nobene moči radi spora, ki je tedaj še vladal med Vatikanom in Kvirinalom.

Toda tudi po lateranskem sporazumu, ki je bil pod sedanjim papežem Pijem XI. l. 1929. sklenjen med Sv. stolico in Italijo in ki je končno rešil šestdesetletni

spor med Vatikanom in Kvirinalom, se ni položaj jugoslovanskega prebivalstva prav nič izboljšal, obratno, od tedaj se politične in cerkvene oblasti medsebojno podpirata v boju proti rabi slovanskega jezika v cerkvi. Že v samem besedilu sporazuma in z njim združenega konkordata je odpadla točka, ki naj bi jamčila jugoslovanskim otrokom verouk v materinščini. Zato pa je bila vnešena zahteva, da morajo biti pastirska pisma, tudi ako so namenjena samo slovanskim vernikom, spisana v italijanskem in latinskem jeziku in da sme le na drugem mestu slediti slovanski prevod.

Po lateranskem sporazumu se je osredotočil ves boj proti zadnjemu slovenskemu škofu, proti osivelemu goriškemu nadškofu Sedeju, ki je kljub svoji starosti še vedno z vso svojo avtoriteto uspešno odbijal vse napade proti slovenskim duhovnikom in proti slovenskemu jeziku v cerkvi na Goriškem. Ker niso nič izdale fašistične grožnje in nasilja v cerkvi sami in zunaj cerkve, je poslal Vatikan v Julijsko Krajino posebnega vizitatorja z nalogo, da zahteva od škofa Sedeja, naj se odpove svojemu mestu. Ponovnemu pritisku od strani Vatikana se je škof Sedej, dasi s težkim srcem, udal, vendar je še prej zahteval, naj bo njegov naslednik »pošten duhovnik in branitelj manjšin«. Vatikan pa je na obljubo kar hitro pozabil in imenoval za začasnega upravitelja goriške nadškofije po svoji slavofobiji proslulega ravnatelja koprškega malega semenišča Sirottija. Spričo tega imenovanja je nadškofu Sedeju, ki se je videl varanega v svojem zaupanju v najvišje cerkvene oblasti, počilo srce.

Novi upravitelj goriške škofije Sirotti je takoj uvedel svoje že v Kopru izkušene metode. Predvsem je tudi goriško malo semenišče, tako zvano Alojzijevišče, popolnoma poitalijančil. Odprl je vrata italijanskim gojencem v ta docela slovanski zavod, odstranil je slovenske učitelje in prefekte, odslovil slovenske uslužbence in celo

slovenske sestre, ki so skrbele za kuhinjo, in jih nadomestil z italijanskimi. Prepovedal je gojencem slovensko petje v cerkvi in slovensko molitev. Zabranil jim je celo med seboj govoriti v materinščini. Slično je tudi postopal v velikem semenišču in v škofijski kuriji.

Novi upravitelj goriške škofije je na lastno pest nastavljal v čisto slovenskih krajih italijanske duhovnike, ki naj tam neodvisno od domačega župnika učijo slovensko mladino božjo besedo v italijanščini in ki naj po smernicah fašističnega vodstva in po nalogu samega škofijskega upravitelja uvajajo italijanske pridige za slovenske vernike.

Enaka usoda kakor goriške Slovence pa je po konkordatu zadela tudi Beneške Slovence, ki so že od leta 1866. pod Italijo in ki so smeli doslej v cerkvi nemoteno rabiti slovenski jezik. Meseca septembra leta 1933. je videmski prefekt, torej najvišja politična oblast v pokrajini, prepovedal duhovnikom rabo slovenskega jezika v bogoslužju. Videmski nadškof Nogaro ni smatral za potrebno niti, da protestira, kaj šele, da bi preprečil tako nečuvveno vmešavanje prefekta v zadeve, ki je v njih po cerkvenih in državnih zakonih pristojen samo škof.

Italijanski škofje v Julijski Krajini so poteptali osnovno načelo katoliške cerkve, da je namreč »katoliška«. Zato pa niso bili pozvani na odgovor pred višje cerkvene oblasti. In vendar je papež Pij XI. še leta 1928. glede nemških manjšin v slovanskih državah izrecno poudaril, da je »dušno pastirstvo v maternem jeziku naravno in nadnaravno pravo katoličanov«. Toda za slovansko prebivalstvo pod Italijo ta pravica očitno ne velja. Zato lahko hodijo italijanski biriči po Beneški Sloveniji od hiše do hiše in plenijo slovenske katekizme.

Usoda našega človeka pod Italijo je usoda »hlápeca Jerneja«. Zaman je iskal pravice pri oblastvih in

pri sodiščih, zaman jo je iskal v prestolnici, zaman je razkričal svojo bol in svoje gorje vsemu svetu, zaman je iskal tolažbe in zaščite v cerkvi. Preostala mu je kakor hlapcu Jerneju samo še ena pot: biti si sam lastni sodnik in maščevalec. In kakor je hlapec Jernej zažgal dom, ki bi moral biti njegov, tako so gorele italijanske šole in italijanski vrtci po slovenskem Krasu. Padali so pod maščevalno roko najhujši zatiralci in izdajice, razneslo se je ognjišče vseh laži in hujskarij proti našemu nebogljenu narodu pod Italijo. To so storili naši bratje v skrajnem obupu, ko so se videli zapuščene od vseh; storili so to, da bi obrnili nase pozornost kulturnega sveta. Toda zaman. Odziva in pomoči ni bilo od nikoder. Zato se je čutila fašistična Italija močno in varno in je hotela pokazati svojo moč z brutalnostjo, kakor store to slabiči in strahopetci, ko dobe moč v roke. Vrgla se je z vso besnostjo na naše ljudstvo.

Pet mladih fantov, pet velikih junakov in zavednih Jugoslovanov: Vladimir Gortan, Ferdinand Bidovec, Fran Marušič, Zvonimir Miloš in Alojz Valenčič, je pod fašističnim svincem izdahnilo svoje herojične duše in s svojo krvjo namočilo kraška in istrska tla. Zadnji njih pozdrav je veljal materi Jugoslaviji. Toda ti junaški mučeniki niso bili osamljeni. V temni rimski ječi, ki nosi ime »Regina coeli« (Kraljica neba) je končal svoje mučno življenje Anton Groppajc, na begu pred biriči je pal Drago Bajec in pred lastno hišo so ustrelili fašistični miličniki Valentina Eržena. V mračnih in vlažnih celicah italijanskih ječ: v Santu Stefanu, v Civitavecchiji, Nisidi, Alessandriji, San Gimignano, Fossanu in Lucci, je še drugih 118 naših mladeničev, ki jih je fašistični tribunal obsodil na preko 1120 let! 15 jih je bilo obsojenih na 30 let ječe, eden na 27, eden na 25, devet na 20, 17 na 10 do 15 let in 78 na 1 do 10 let ječe.

Zaprli so naše najboljše mladeniče v temne ječe, umorili so pet najboljših med najboljšimi. Zavesti in ljubezni, ki je od nje prekipevalo srce naših mučenikov, pa niso mogli zatreti. Duh Gortana, duh Bidovca in njegovih tovarišev je prešel na slehernega našega človeka. Zato ni bilo solz v očeh nesrečnih mater, sester in nevest. Zato ni bilo ne joka ne jadikovanja.

*»...zarili so v rove
gnev in obup in vse misli gorupe;
vse svoje sanje in nade in upe
skrili pred soncem so v črne domove...«*

Uprli pa so oči preko bazoviške planote, ki so jo s svojo krvjo namočili Bidovec, Marušič, Miloš in Valenčič, tja na sivi Nanos, kjer spi kralj Matjaž, uprli so oči tja proti Pulju, kjer počivajo zemski ostanki Vladimirja Gortana in kjer spi pod razvalinami Divić-grad kraljevič Marko. Trdna je vera v njihovih srcih, trdno njih upanje, da ga ne more streti nobeno trpljenje: ne požiigi, ne uboji, ne ječa, ne pregnanstvo. Tako živo je v njih prepričanje, da pride kmalu znak,

*»da od Dalmacije daleč gor v Brda
dvigne po rovih se narod teptani,
da se od isker bolesti in srda
ogenj razširi kot blisk na vse kraje«.*

(Igo Gruden.)

SLOVENSKI KOROTAN

Za ostro začrtanimi grebeni mogočnih Karavank, ki nam zapirajo obzorje na severu, leži slovenski Korotan. Po vsej pravici ga zovemo zibelko našega naroda, po vsej pravici tudi naš tužni Korotan. Kajti Koroška je bila nekdanj zemljepisno in politično središče našega naroda, zdaj naseljuje le njen manjši južni del obmejni Slovenec, ki bije v tuji državi težak boj za narodni obstanek.

Naši predniki so se naselili na Koroškem že v drugi polovici 6. stoletja. Prišedši semkaj iz vzhoda ob Dravi navzgor, so prodrli ob njej in njenih pritokih prav do izvira, kjer so trčili na sosednje Bavarce. Ob križišču starih rimskih cest na Gosposvetskem polju je v 7. stoletju nastalo središče slovenske karantanske kneževine. Krnski grad je bil menda sedež naših knezov, sosednja Gosposvetska cerkev, ena najstarejših cerkva na Slovenskem, je postala po zmagi krščanstva naše cerkveno središče. Toda že v naslednjem stoletju je bilo konec naše politične samostojnosti v tej prirodni gorski trdnjavi. Ogroženi od divjih Obrov so prosili Slovenci Bavarce pomoči; ti so jim jo sicer nudili, zato so pa zahtevali priznanje svoje nadoblasti. Ko so nekaj desetletij pozneje porazili Bavarce Franki, so tudi karantanski Slovenci prišli pod oblast novih gospodarjev.

Toda z novimi razmerami se niso mogli sprijazniti.

Tako se pogumno pridružijo velikemu uporu Ljudovita Posavskega, toda soudeležbo so morali drago plačati. Zdaj izgube domače vojvode, ki so jih smeli doslej še vedno voliti. Zamenjajo jih tujci Nemci, ki pa vendar še dolgo časa spoštujejo običaje domačega ljudstva, od katerega se dajo formalno po staroslovenskem obredu umeščati na Gosposvetskem polju.

Medtem se je slovenski obraz Koroške že začel gubiti. Deželo so vedno bolj poplavljal trume nemških priseljencev, ki so dohajali v slovenske naselbine ali pa so si ustanavljali nove vasi poleg naših. Tako je slovenstvo polagoma izgubljalo tal, vendar je na Koroškem prevladovalo nad nemštvom še tudi v 15. veku, ko se je vršilo zadnje slovesno ustoličenje na Gosposvetskem polju v našem jeziku. Šele takrat so se začeli javljati obrisi naše narodne meje. Slovenec je bil izrinjen iz severne Koroške, še vedno pa je imel v posesti najvažnejše nižavske predele v osrčju dežele. Toda že so nastopili burni časi. Iz vzhodne strani so ponovno vpadli krvoločni Turki, ki so ropali in morili naše ljudstvo. Še danes spominjajo nanje dobro ohranjeni trdnjavski zidovi, ki oklepajo naše gorske cerkve na pobočjih Svinjske planine. Obenem je Koroška zažarela v silnih uporih slovenskih kmetov proti trdosrčni nemški gospodi. Med njimi je kmalu pognalo korenin idealno delo naših protestantskih prosvetiteljev. V Sovčah pri Podklostru in v sosednjih vaseh v Ziljski dolini so se iz Trubarjevih časov do danes ohranili protestantski Slovenci; l. 1910. so jih tod našteali še 157. V 19. stoletju se je tudi tu začel narodni preporod. Ravno iz vrst koroških Slovencev so izšli najodličnejši glasniki slovenske, jugoslovanske in vseslovanske ideje. Celovec je celo nekaj časa zavzemal vodilno mesto v slovenskem literarnem delovanju.

Kljub naravnim gorskim pregrajam se je v preteklosti obseg Koroške često spreminjal. Pokrajina, ki je

nekdaj politično združevala mnoge sosednje slovenske predele, se je tudi pozneje ponovno raztezala preko današnjega okvira. Od l. 1002. do l. 1500. je spadal h Koroški še del vzhodne Tirolske, od 11. do 13. stoletja je obsegala na vzhodu tudi Podravje preko Mute, Vuze in Remšnika, do 15. stoletja se je razprostirala ob Mislinji preko Slovenjgradca do Hude luknje in Stenice. Nasprotno je spadalo od 9. do 11. stoletja ozemlje južno od Drave k furlanski mejni grofiji. Za Napoleonovih vojn je bila Koroška povsem razkosana. Njen zahodni del z Beljakom tja do Vrbskega jezera in potoka Suhe je postal l. 1809. sestavni del francoske Ilirije, medtem ko je bila vzhodna polovica dežele s Celovcem upravno pridružena graškemu guberniju. Toda že po štirih letih postane vsa Koroška ponovno avstrijska. Leta 1816. je bilo beljaško okrožje s Kranjsko, Goriško, Primorsko, ogrskim Primorjem in civilno Hrvatsko združeno v kraljestvo Ilirijo in podrejeno njegovemu upravnemu središču v Ljubljani. L. 1825. se je Iliriji pridružilo tudi celovško okrožje, ki se je odcepilo od graškega gubernija. Toda upravna podreditev Koroške pod Ljubljano ni trajala dolgo. Kajti l. 1849. je dobila kot samostojna kronovina meje, ki so jej ostale do svetovne vojne.

Ob najbolj usodni uri so bili tako pretrgani stiki Koroške z osrčjem Slovenije. Koroški Slovenci, ki so bili napram Nemcem v deželi takrat že v manjšini, so bili posledaj izpostavljeni podvojenemu pritisku germanizacije, ki ji je ob koncu prejšnjega stoletja uspelo, da se je naša narodna meja zamajala. Nemško uradništvo, ponemčevalne šole, železnica in pošta ter razna nemška raznarodovalna društva so složno izkoreninjala naš avtohtoni živelj v deželi. Zlasti mesta, prometna križišča, industrijski in tujskoprometni kraji so postala izhodišča nemškega prodiranja na deželo. Še pred 80 leti je Peter Kosler na svojem zemljevidu slovenskega ozemlja vrisal našo narodno mejo tja do Osojskega

jezera in daleč nad Celovcem. Današnja meja poteka bolj južno, vendar jo je težko določiti, ker se mnogokje v precej širokem vmesnem pasu prepletajo Slovenci, ponemčenci in Nemci.

Slovenski živelj v avstrijski Koroški sega na zahodu do Krnice (1950 m) v Karnskih Alpah. Odtod drži narodna meja preko Zilje pred Šmohor, v čigar bližini leži najzahodnejša slovenska vas Limarče. Sosednje Potoče so že deloma ponemčene. Jezikovna meja krene nato preko Preseškega jezera na Ziljske Alpe. Tu sledi glavni grebenom na Dobrač (2167 m), odkoder se spušča k Beljaškim Toplicam in obide z juga Beljak. Ob izlivu Jezernice v Dravo zakrene sprva ob potoku proti severu, nato pa v severovzhodnem pravcu na najvišje vrhove Osojskih Tur. Odtod se vije v velikem loku južno od Blatograda in Krnskega gradu preko Gline na Magdalensko goro (1058 m) in dalje do izliva Krčice v Krko. Zdaj se vzpenja meja nad Djekšami, Knežo in Krčanjami, ki so najsevernejše slovenske vasi na Koroškem, na južna pobočja Svinjske planine. Zahodno od Volovice se končno spušča vzhodno od Grebinja in južno od Št. Pavla k Labodu, da doseže na Košenjaku (1522 m) našo državno mejo. Zlasti ozemlje, ki leži med Osojskimi Turami in Magdalensko goro, je že zelo ponemčeno. V Blatogradu,

Foto R. Savnik

Krnski grad,
nekdaj sedež slovenskih knezov

nekdaj še čisto slovenski fari, kjer je po sedemnajstletnem župnikovanju l. 1844. umrl navdušeni slavist Urban Jarnik, je slovenska govornica povsem izkoreninjena. Podobno je v Gospej Sveti, kjer le neki skromni slovenski razglas na cerkvenih vratih opozarja tujca, da se tu parkrat v letu zgrinjajo množice naših romarjev od blizu in daleč. Sicer pa je ta nekdanja znamenita božja pot docela ponemčena in le v sosednjih vaseh umevajo in govore slovensko vsaj še stari ljudje.

Proces napredujoče germanizacije se je pokazal tudi v nazadovanju slovenskega življa. L. 1880. so našli po uradni avstrijski statistiki na Koroškem 102.252 Slovencev (29,7% celotnega prebivalstva v deželi). Leto 1900. je izkazalo 101.030 Slovencev (28,4%), l. 1910. celo le 90.495 (25,1%). Sicer je dokazano, da ti uradni podatki ne odговarjajo dejanskemu stanju, ker so se štetja vršila pristransko, vendar ni zanikati stagnacije Slovencev, kar znači njih relativno nazadovanje. To je za nas tembolj bolešno, ker se koroški Slovenci hitreje množijo nego Nemci. Tako zelo je napredovala germanizacija.

Sredi tega razvoja je Koroška doživela konec svetovne vojne. Za njeno posest je bila Jugoslavija obupen boj. Dne 10. septembra 1919. smo morali podpisati pogodbo v St. Germainu, na podlagi katere se je slovensko ozemlje na Koroškem razkosalo na tri, odnosno štiri dele: Kanalska dolina v obsegu 352 km² je pripadla Italiji; s tem je prišlo pod njeno oblast 1561 Slovenec (po uradnem štetju iz leta 1910.). Jugoslavija je dobila v povirju Kokre občino Jezersko in Mežiško dolino z Dravogradom. Na tem ozemlju so našli leta 1910. 14.049 Slovencev. Glede pripadnosti Celovške kotline naj bi odločilo ljudsko glasovanje, ki se je vršilo 10. oktobra 1920. Toda komaj enoletna jugoslovanska uprava ni mogla dovolj izpodriniti uničujočega vpliva 1200 let trajajočega nemškega gospodstva.

Vendar se je za Jugoslavijo pogumno izjavilo 15.279 glasovalcev, t. j. 41% prebivalstva. Pri tem so imeli glasovalci za našo državo na ozemlju južno od Drave trdno večino. Plebiscitno ozemlje še izdaleč ni obsegalo vsega našega življa na Koroškem. Narodno zavedna Ziljska dolina je bila zlasti na pritisk Italije kratkoma izročena Avstriji.

Avstrijska slovenska Koroška meri okrog 2300 km².

Od zahoda proti vzhodu se razprostira v zračni črti 130 km daleč, kar odgovarja nekako razdalji od Bohinja do Rogaške

Slatine. Nasprotno znaša njena širina v pravcu sever-jug največ 40 in najmanj 7 km. Pokrajina ima izrazito gorski značaj. Povprečno okrog 600 m visoka, se v smeri dravskega toka v splošnem znižuje proti vzhodu, kjer doseže blizu Dravograda najnižjo točko, ki leži 346 m nad morsk gladino. Najbolj gorati predeli leže na robih, zlasti na jugu ob italijanski in jugoslovanski meji. Tu vstopajo na zahodu na slovenska tla strme Karnske Alpe, ki se polagoma znižujejo k dolini Ziljice. Pobočja do preko 2000 m visokih gora

Knežji kamen, kjer se je vršilo ustoličenje koroških vojvod.

Nekdaj je stal pri Krnskem gradu, sedaj je shranjen v celovškem muzeju.

pokrivajo v nižjih legah gozdovi; nad njimi se razprostirajo tuintam krasni pašniki.

Vzhodno od doline Ziljice se pričenjajo daljše in višje Karavanke, katerih glavni grebeni potekajo od Peči do Olševe. Znatno strmejše s severne nego z južne strani, imajo sicer izprva na zahodu še sredogorski značaj, a kmalu dobe prav izrazite velegorske oblike. Medtem ko je n. pr. Peč do vrha poraščen z gozdom, se razodeva daleč vidna skalnata piramida Kepe ali goli nazobčani greben Košute v pravem velegorskem veličastju. Mnogokje segajo visoko v pobočja do strmih sten ogromni prodni nasipi, ki jih le tuintam pokriva borno zelenje. Le na Korenskem sedlu, Ljubelju in Jezerskem vrhu presekaajo to mogočno gorsko pregrajo udobne ceste, ki drže na Gorenjsko.

Severno od glavnega grebena Karavank se razprostira predgorje, ki je sicer nižje in razčlenjeno po povprečnih dolinah, vendar se tudi njegova strma pobočja često kažejo v goli sivini. Tu se najvišje vzpenja Ojsterc (2142 m), na čigar vrhu je znamenita vremenska opazovalnica. Dolina Bele ga loči od široke in le malo nižje Pece, ki leži ob jugoslovanski meji. Končno segajo z juga na koroška tla še mali odrastki Savinjskih Alp. Tu izvira Bela v slikoviti Belski Kočni, ki jo v skrajnem kotu zagrajuje 2429 m visoki Križ. Na njem sega avstrijsko-jugoslovanska meja najbolj proti jugu.

Karnskim Alpam vzporedno smer imajo strme in razorane Ziljske Alpe. Toda te nimajo v slovensko-nemškem obmejnem ozemlju več značaja sklenjenega gorovja. Na vzhodu se zaključijo z ogromno apnenčasto gorsko gmoto Dobrača (2167 m), ki ima mnogo lijastih kraških dolin in jam. Dobrač se od zahoda proti vzhodu položno dviguje, dočim se zelo strmo ruši njegovo južno pobočje. Tu se je pri potresu leta 1348. dne 25. januarja odkrnil del gore, ki je v obsegu 7 km²

zasul sedemnajst gradov in vasi. Toda ta podor ni bil edinstven. Ko je v predzgodovinskem času koncem ledne dobe ziljski lednik močno spodjedel južno gorsko pobočje in ustvaril previse, se je menda tudi pri potresu podsula gora na istem mestu, le da je bil tokrat plaz mnogo debelejši in večji in je podsul kar trikrat večje površje. Oba plazova se moreta že od daleč ločiti po barvi. Predzgodovinski plaz je zelen in ves obraščen, na njem leži danes celo vas Rogije, dočim je kasnejše plazovje večinoma golo in sivo, ker se še vedno ni dokončno povsem umirilo. Zaradi svoje precej osamljene lege je Dobrač daleč razgledna gora. Na vrhu ima dve starinski romarski cerkvici, slovensko in nemško, ki sta bili domala istočasno zgrajeni v 17. veku. Slovenska cerkvica žal že razpada. Nemcem je postalo v spodtiko slovensko poimenovanje te gore, ki je bilo tudi pri njih izključno v rabi. Zato so si izmislili novo ime Villacher Alpe, ki ga skušajo uveljaviti v zemljevidih, v knjigah, šoli in sploh v javnem življenju.

Vzhodno od Dobrača je hribovito ozemlje ob naši severni narodni meji mnogo nižje in manj sklenjeno. Južno od Osojskega jezera leže še precej obsežne, a povprečno le 900—1000 m visoke Osojske Ture, nato pa se le v otokih dvigajo posamične gore nad nižjo valovito soseščino. Šele vzhodno od Krke se pokrajina zopet mogočno dviguje v Svinjski planini (Velika Svinja 2081 m). Toda ker je v nasprotju s pretežno apnenčastimi Karavankami in Ziljskimi Alpami zgrajena z nepropustnim prvotvornim kamenjem, ima vkljub znatnim vzpetostim le značaj sredogorja. Svinjska planina je zlasti na južni strani položnih zaokroženih oblik, vsa odeta v bujno zelenje, med katerim se odtekajo studenci in potoki, ki izvirajo visoko v rebrih. Ob njih se tišče kraj gozdov, žitnih polj in travnikov posamične kmetije do 1200 m visoko. Tu se razgleduje že na tipično planinskih tleh sredi male odprte planote, obdane od

iglavcev, Kneža (1161 m), ki je najvišja slovenska vas na Koroškem.

Osrednji del slovenske Koroške ima obliko vrte kotanje, ki pa je malokje popolnoma ravna. Tu se na zahodu med Karnske in Ziljske Alpe v presenetljivo premi črti vgreza zdaj ožja, zdaj zopet bolj široka Ziljska dolina. Po njej teče Zilja po mestoma močvirnem ozemlju, ki zavzema veliko površino zlasti zahodno od Dobrača. Zato je bližina reke večinoma neobljudena in so pomaknjene naselbine v stran v višje lege. Pod Dobračem vstopa Zilja na staro plazovje, v katero si je vrezala globoko strugo.

Ziljska dolina prehaja v Celovško kotlino, ki se proti vzhodu razprostira do jugoslovanske meje. Redke so pokrajine, ki bi jih na tako tesnem prostoru odlikovala tolika pestra menjava gričevja in osamljenih hribov, ravnin, prodnih teras in globeli, tekočih voda, jezer in močvirij. Take valovite površinske oblike so pokrajini dali nekdanji ledniki in ledniške reke, ki so nekje izdolbli globeli, drugod nanесли prod, stvorili v obliki položnih gričev groblje ali obrusili hribe in jim vtisnili današnje valovite oblike. Po sredi kotline se vije Drava, ki si je v ledniškemrodu izkopala globoko in večinoma tesno strugo, iz katere štrle mestoma ogromni apniški balvani. Ob njej se razprostira Zgornji in Spodnji Rož, ki prehaja v Podjuno. Zgornji Rož je najlepši prirodni biser slovenske Koroške. Bolj ravnici nego dolini podoben, je gosto posejan z ličnimi vasicami, ki se vrste ob vijugavi Dravi. Ogromni z borovjem zarasli prodni vršaj potoka Suhe, ki ima značaj karavanškega hudournika, ga deli od Spodnjega Roža, kjer teče Drava med divje poraščenimi gozdovi po malo obljudeni dolini. A čim se reka prebije iz ozke tesni pri Mohličah v široko odprto ravan, se pričinja ljubka Podjuna, kakor imenujemo Slovenci vso pokrajino po stari rimski naselbini Juenni, ki je ležala

blizu Globasnice. Rož obroblja na severu obširno gričevje, ki sega do obrežja Vrbskega jezera. Le proti Celovcu se razprostira manj valovita pokrajina, ki prehaja v prostrano Gosposvetsko polje. Nad njim kraljuje v ozadju Krnskega gradu strmi in osamljeni Mons Carantanus, tudi Krnska gora imenovan, ki je viden od daleč z vseh strani Celovške kotline.

Fot. R. Savnik

Limarče pri Šmohorju, naša skrajna narodna postojanka v Ziljski dolini

Vse vodovje slovenske Koroške zbira in odvaja Drava proti Jugoslaviji. Ta sprejema z desne največji pritok Ziljo, sicer pa ji razen Bele dotekajo s Karavank sami kratki hudourniki, ki prinašajo v dolino ogromno proda. Z leve dobiva Drava vijugavo Krko, v katero se malo preje izliva počasna Glina.

K dravskemu porečju spadajo tudi jezera, ki so številna zlasti v zahodnem delu Celovške kotline. Po

postanku so ledniška. Jih je pa mnogo več kot v vsej ostali Sloveniji skupaj. Vse prekaša po obsegu podolgovato, z daljave ogromnemu veletoku podobno Vrbsko jezero, ki je do 85 m globoko in meri 216 km². Njegov odtok Jezernica se izliva v Glino. Vrbsko jezero je najgloblje in največje jezero na slovenskem ozemlju. Po obsegu je štirikrat večje od Bohinjskega jezera. Ostala jezera so mnogo manjša, med njimi so pomembnejša Baško jezero v Zgornjem Rožu, Hodiško jezero severno od Drave ter Klopinsko jezero v Podjuni. Nekatera jezera so zelo plitva in imajo značaj močvirij. Taka so n. pr. Preseško jezero v Ziljski dolini ter Zablaško in Goslinjsko jezero v Podjuni.

Zaradi znatne nadmorske lege, mogočne gorske pregraje na jugu in odprtosti na severu in vzhodu se uveljavlja na Koroškem hladno gorsko podnebje, ki je mnogo ostreje nego v drugih deželah ob isti zemljepisni širini. Celovec n. pr. ima januarja tak mraz kot Hammerfest in julija tako vročino kot Praga. Značilno je, da so višji obrobni predeli poleti hladnejši in pozimi toplejši nego nižavja v sredini. Zlasti v zimskih jasnih nočeh so doline bolj mrzle od pobočij osrednjih gora. Šele v gorovju nad 1200 m visoko postaja z nadmorsko višino zimska temperatura zopet nižja. Tako imamo v Celovski kotlini lepe primere toplotnega obrata, ki mu je vzrok njena zaprtost, da mrzel težek zrak ne more odstrujiti, temveč lega globoko k zemlji. Zaradi dolgotrajne ostre zime zamrznejo jezera povprečno dva meseca in Drava nosi mnogo dni ledene plošče proti naši zeleni Štajerski. Deževje prinašajo navadno vlažni jugozahodni vetrovi. Zato imajo največ dežja zahodne Karavanke in Ziljska dolina, najmanj Podjuna. Z ozirom na razporejenost padavin tekom leta se čutijo na jugu vplivi bližine Jadranskega morja. Južno od Vrbskega jezera in Drave je najbolj deževni mesec september ali oktober, tako

kot v Trstu, medtem ko imajo severni predeli pod prevladujočim vplivom celine največ padavin julija ali avgusta. Obilno jesensko deževje povzroča česte povodnji zlasti v Ziljski dolini. V obrambi pred njimi so tu regulirali gorske hudournike in oklenili Ziljo z visokimi nasipi. Njeno strugo pa morajo zaradi neprestanih prodnih nanosov čestokrat čistiti.

Kljub temu, da je človek tekom časa gozdove že močno skrčil, je še vedno približno polovica površja pod drevesno odejo. V skladu z višinskimi in podnebnimi razmerami prevladuje iglasti gozd, ki pokriva prodne terase v nižini prav tako kot gorska pobočja. Najbolj razširjeno drevo je smreka, ki se le v višjih legah tu pa tam umakne mecesnovim gajem. Listnato drevje, ki ga zastopa največ bukev, se le redkoma družijo v gozdove. Navadno nastopa tako posamič, da ne daje nikakega pečata pokrajinski sliki. Drevesna meja leži povprečno 1700 m visoko, je pa seveda marsikje, zlasti na rušnih strmih apnenčastih pobočjih, potisnjena znatno nizdol. Gozd je zelo važen vir dohodkov. Nanj se oslanja zelo razvita lesna in papirna industrija, ki dela za izvoz. Ob gorskih rekah in potokih se vrste mnoge žage.

Med gozdovi in nad njimi se razprostirajo pašniki, ki so na apnenčastih slemenih Karavank bolj redki in borni, tem lepši in sočnejši pa v Karnskih Alpah in na Svinjski planini. Tod pasejo govedo ali ovce odličnih pasem, dočim je v nižavju zelo razvita svinjereja, perutninarstvo in čebelarstvo.

Poljedelstvo uspeva najbolj v vzhodnih ravninskih predelih. Tod goje zlasti rž in oves, v Ziljski dolini in v beljaški okolici pa izvrstno uspeva pod ugodnim vplivom toplega gorskega fena tudi koruza, ki jo pridelujejo v takem izobilju, da daje marsikje prebivalstvu glavno hrano. Po vsej Koroški so zelo razširjeni krompirjevi nasadi. Vinska trta pa ne zori skoraj nikjer. Tem bolj je na glasu sadjereja. Sadonosniki

dajo zlasti obilo hrušk in jabolk, iz katerih prirejajo na kmetih izvrsten mošt.

Rudarstvo je bilo v prejšnjih stoletjih mnogo bolj razvito nego danes; kopali so zlasti železno in svinčeno rudo. Zdaj ima nekaj pomena le pridobivanje svinčene rude ob jugoslovanski meji pri Železni Kapli in na pobočju Pece, še bolj pa v Plajberku nad Beljakom, kjer so kot rudarji zaposleni mnogi naši Ziljani. Ležišča rjavega premoga so tako neznatna, da se ga skoraj nikjer ne izplača kopati. V tem večji meri pa so na razpolago vodne sile, ki jih izkoriščajo večinoma za pridobivanje električnega toka.

Industrija je z izjemo predelovanja lesa zelo slabo razvita in osredotočena skoraj izključno v Celovcu in Beljaku. Zato v našem Korotanu ni velikih mestnih naselbin. Tem več veljave imajo nekateri kraji zaradi svoje lege ob prometnih križiščih.

Železniško omrežje je na Koroškem precej gosto razpredeno. V podolžni smeri drži iz Ziljske doline skozi Rož, Celovec in Podjuno železna cesta z več odcepki proti severu in jugu. Najvažnejše križišče prog je Celovec, kjer je sedež deželne vlade in krške škofije. Mesto šteje nad 30.000 pretežno nemških prebivalcev, kojih rodbinska imena pa večinoma pričajo, da so to v večji meri le potomci nekdanj slovenskih prednikov. V šestdesetih letih prejšnjega stoletja je imel Celovec še dvetretjinsko slovensko večino. Kljub napredujoči nasilni germanizaciji ga še vedno obkroža s treh strani bližnja in daljna slovenska okolica. Le na severu proti Gospe Sveti in Krskemu gradu se je naša govornica umaknila na sosednje gričevje.

S Celovcem tekmuje nekoliko manjši Beljak (20.000 prebivalcev), ki je še bolj ponemčen. Z južne strani se ga dotika naše strnjeno narodno ozemlje. Lega mesta je z vojaškega in prometnega vidika izredno važ-

na. V Beljaku se križajo velike mednarodne železniške proge, ki drže iz Italije v Avstrijo, iz Jugoslavije v Nemčijo ter iz Avstrije, odnosno Italije na Madjarsko.

Vsi ostali kraji imajo bolj lokalni pomen. Na križišču cest naše vzhodne Koroške se dviga na visoki terasi nad Dravo starodavni Velikovec, ki spominja po imponantni legi na našo gorenjsko metropolo. Sicer je mestece uro hoda oddaljeno od železnice, vendar je kot naravno središče bližnje in daljne slovenske okolice zelo pomembno v trgovskem in industrijskem oziru. Ob cesti, ki drži preko Jezerskega vrha v Jugoslavijo, leži stisnjena med gorami v dolini Bele Železna Kapla, nekdanj daleč znana po železarski obrti, ki pa je že povsem propadla. Danes uspeva tu lesna industrija, še bolj pa je kraj znan kot pripravna izhodna točka turistov na Karavanke. V bližini je več vrelcev mineralnih voda. Podobno lego imajo ob cesti, ki drži čez Ljubelj, Borovlje, kjer se je stara puškarska obrt obdržala do današnjih dni.

V Ziljski dolini sta najpomembnejša kraja Šmohor in Podklošter. Šmohor je bivša slovenska naselbina, ki pa je že docela ponemčena. Narodna meja poteka zdaj vzhodno tik ob mestu, ki je za Slovence važno predvsem kot upravno središče Ziljske doline. Kraj leži ob stranski železnici, ki se od glavne proge odcepi pri Podkloštru, živahnem industrijskem trgu, čigar ime spominja na nekdanji benediktinski samostan.

Pod vplivom tujskega prometa, ki je v najnovejši dobi silno oživel, so se končno razvili mnogi letoviščarski kraji. Vso deželo prepreza gosta mreža krasno izpeljanih, deloma asfaltiranih cest, ki drže že skoraj v zadnjo gorsko vas. Tako so nastala pomembna letovišča zlasti ob jezerih, dočim skrbe za udobnost hribolazcev številne planinske kočice, ki so seveda v nemških rokah. Najbolj obiskovana letovišča so Vrba, Poreče in Otok ob Vrbskem jezeru.

Slovenski Korotan je v svojih dolinskih predelih zelo gosto obljuden. Zaradi gospodarske stiske, ki stalno tlači našega malega kmeta, se prebivalstvo na deželi le polagoma množi. Izseljivanje v koroška mesta in v tujino se vrši že dalje časa, v Ziljski dolini in v Podjuni celo v takem obsegu, da ondotno prebivalstvo po številu nazaduje.

Toda siromaštvo naših kmetijskih domačij nam je le v srečo. V potu svojega obraza se tu stoletja in stoletja preživlja slovenski kmet, ki ga je resno trdo delo naučilo poštenega življenja in mu je vcepilo neskončno ljubezen do svoje zemlje. Kot nekdanj se razgledujejo z vrhov naši prijazni domovi in domače cerkve na slovensko Ziljo, Rož in Podjuno, iz katere prinaša Drava svobodnim bratom na vzhodu tople pozdrave naših koroških rojakov.

G. BRODNIK:

SLOVENCİ NA KOROŠKEM

Nad 90.000 Slovencev je ostalo v okviru poveljne Avstrije.

A tudi nemško prebivalstvo Koroške ne more zatjiti svojega slovanskega izvora. Gore, reke, naselja in priimki nam kličejo ob vsakem koraku v spomin, da stopamo po stari slovenski zemlji. Koroška ni slovenska samo na jugu, kamor se je po tisočdvestoletnem boju umaknila slovenska beseda, vsa Koroška je slovenska zemlja, od izvira Drave in od Visokih Turpa do prijaznih holmcev v Rožu in Podjuni.

Dolga tisočdvestoletna borba je zapustila tudi v krajih, ki so kompaktno naseljeni od Slovencev, rane, ki se ne celijo. Skoro polovica koroških Slovencev je, zbegana od neprestanih nasilij in oropana najprimitivnejših kulturnih in političnih pravic, zaslepljena od bleska tuje slave in fanatizma 70 milijonskega »gospodarskega naroda«, zapadla v narodno mlačnost in ne sodeluje aktivno v slovenskem političnem in kulturnem življenju.

Prav v tej razdvojenosti leži glavni problem naše manjšine na Koroškem. Za razumevanje tega problema je potrebno, da si ogledamo pobliže predvsem zgodovino koroških Slovencev v zadnjih sto letih.

Germanizacija na Koroškem je do Napoleonove dobe zajela nekako dve tretjini Koroške. Takoj po tej dobi se je pokazal obris jezikovne meje tam, kjer poteka še danes. Od francoske dobe pa do osemdesetih let prejšnjega stoletja niso Nemci na Koroškem bistveno napredovali. Samo mesta, predvsem Celovec, so dobivala v tem razdobju vedno bolj nemški značaj.

Je to čas narodnega prebujenja koroških Slovencev, čas, ko je dala Koroška Slovincem in slovanskemu svetu največje može. Pod vplivom novih idej, ki jih je prinesla francoska revolucija, predvsem pa pod vplivom romantike, ki je zbudila zanimanje za narodno blago, študira profesor Matija Ahačel (1779—1845) slovanske jezike in zbira »Pesmi po Koroškem in Štajerskem znane«. Brezplačno poučuje na celovškem liceju slovenščino in položi s tem temelj pouku slovenščine na sicer povsem nemških koroških srednjih šolah. Profesorja Ahačla smatramo upravičeno za očeta generacije, ki nam je dala Einspielerja in Janežiča.

Francoska Ilirija navdušuje župnika Urbana Jarnika (1784—1844), sodobnika in prijatelja naših velikanov: Valentina Vodnika, Antona Martina Slomška, Stanka Vraza in Franceta Prešerna. Urban Jarnik, po rojstvu Ziljan iz Potoka v Štefanskih brdih, je nežen pesnik, pisatelj, narodopisec, zgodovinar in jezikoslovec — pravi in verni sin romantike. Marljiv kakor čebelica nabira v zanosu romantike gradivo za veliko zgodovinsko delo o Slovanih. Zlaga pesmi in jim sam komponira napeve, mnogo piše v domačem ziljskem narečju, zbira narodne pesmi in pravljice ter opisuje šege in stare navade Ziljanov. Kot temeljit zgodovinar raziskuje slovensko koroško zgodovino nazaj do prvih dni naselitve Slovencev, piše o prvih slovenskih knezih, o kralju Samu in o ustoličenju koroških vojvod; piše prve razprave o germanizaciji na Koroškem ter nam prvi zariše potek naše jezikovne in narodne meje na Koroškem.

Svoje življenje kot dušni pastir posveti s posebno ljubeznijo ravno Slovincem ob jezikovni meji severno od Celovca. Tedanji spiritual celovškega bogoslovja, poznejši lavantinski škof Anton Slomšek, si izbere leta 1838. baš njegovo župno cerkev v Blatogradu za znamenito binkoštno pridigo: O dolžnostih, da ljubimo svoj materni jezik.

Tam v Blatogradu nad Vrbskim jezerom je Jarnik umrl, star 60 let. Njegov grob sameva sedaj pozabljen, kajti v docela ponemčenem Blatogradu se danes ne razlega več slovenska beseda.

Njegov veliki rojak in učenec je Matija Majar-Ziljski (1809—1892), rodом iz Gorič, komaj dobro uro od rojstne hiše Jarnikove, navdušen Ilirec, neizprosni in dosleden Slovan. Vse svoje življenje posveti ideji vseslovenske kulturne in politične vzajemnosti, ki ji hoče ustvariti trdnjšo podlago s skupnim vseslovenskim jezikom. »En narod od severnega ledovja do Ahaje!« Njegova »Slavica« se tiska v Celovcu v cirilici in latinici! Njegov vpliv na Janežiča in Andreja Einspielerja, po-

Fot. R. Savnik

Kneža,
najvišja slovenska vas
na Koroškem

sebno pa njegovi ozki stiki z Gajem in Vrazom, kakor skoroda z vsemi pomembnejšimi slovanskimi veljaki, s Čehi, Srbi, Rusi in Poljaki, ga postavijo v prve vrste slovanskih voditeljev in borcev. Z Vrazom prepotuje ves slovenski Korotan in nabira narodno blago, predvsem pravljice in narodne pesmi. S tem nekako nadaljuje od Urbana Jarnika započeto delo. — A doživeti mora, kako njegov narod omahuje zapuščen in osamljen pod silnimi udarci germanizacije. Umrje v trpki zavesti, da je bilo njegovo delo le velik sen in da je živel mnogo prezgodaj. Zlata Praga, kamor se je bil utrujen od dolge brezupne borbe zatekel k slovanskim bratom, krije njegov grob...

V celovškem bogoslovju poučuje spiritual Anton Slomšek slovenske bogoslovce v spoznavanju slovenskega jezika, z mladostno vnemo jim prinaša profesor Ahael slovenske knjige in slovanske gramatike. Med mladimi bogoslovci se vzdrami pod blagodejnim vplivom Slomškovim in pod očetovsko skrbjo Ahaelovo prej nacionalno brezbrizni Rožan Andrej Einspieler (1813 do 1888), doma iz Sveč sredi ponosnega Roža. Materniki so bili njegovi pradedi, a nemški pisarji so bili to lepo slovensko rožansko rodbinsko ime prevedli v Einspielerja, kakor so nam posebno v časih Marije Terezije in v dobi, ki ji je sledila, popačili na Koroškem na stotine lepih starih slovenskih priimkov. Einspieler je postal ne samo največji koroški, temveč brez dvoma največji slovenski politik. Bil je novinar, pravi voditelj koroških kmečkih mas, sijajen in prepričevalen govornik, a pri vsem tem poštenjak in idealist; pod vplivom tedanjega škofijskega kaplana Matije Majarja navdušen Ilirec in panslavist. Kot edini slovenski poslanec v deželnem zboru v Celovcu bije od leta 1863. naprej do svoje smrti brez prestanka obupen boj za pravice slovenskega Korotana in vseh Slovencev. Zahteva delitev Koroške v dve okrožji, nemško in

slovensko. Radi svoje odločne besede pride celo v političen zapor. Zahteva zedinjenje Slovenije, zahteva ilirsko vseučilišče v Zagrebu kot prvo stopnjo na poti do zedinjenja Jugoslovancev. Pledira za naslonitev na ilirski jezik in ima za seboj vso mlado Koroško. A Ljubljana ga ne razume. Nestrpen in z jedko besedo ponavlja Einspieler svoje pozive Ljubljani, da

Djekše na Svinjski planini

Fot. R. Savnik

naj ga podpre v njegovih bojih za zedinjeno Slovenijo in naj se priključi ilirskemu pokretu. A Ljubljana molči, zamaknjena v svojega »očeta« Bleiweisa; Koroška z navdušenjem sprejema Stanka Vraza, a Ljubljana ga odklanja. — Že leta 1861. je bil Einspieler ustanovil dnevnik »Stimmen aus Innerösterreich« (Vesti iz Notranje Avstrije) in 4 leta pozneje kupi še »Draupost«, tako da morata dva nemška lista zagovarjati njegove politične teze. L. 1865. ustanovi Einspieler »Slovenca«, ki ga

pa mora že po dveh letih ustaviti, ker radi naraščajočega nemškega pritiska ne najde v Celovcu tiskarja, ki bi ga hotel še naprej tiskati. — A Einspieler ni mož, ki bi hotel odjenjati. Na pobudo neutrudljivega Slomška ustanovi z Antonom Janežičem, Matijo Majarjem in drugimi koroškimi prijatelji *Mohorjevo društvo*. On je prvi njen predsednik, a prvi njen tajnik in duša je mladi profesor Anton Janežič. Vsem nam je znano, kako važno vlogo za ohranitev našega življa je igrala ta družba ne samo po Koroškem, marveč tudi po bivši Štajerski in Kranjski, na Primorskem in med našimi izseljenci. L. 1864. se je ustanovila v Celovcu »Slovenska čitalnica«, v kateri so se prav do vojne zbirali celovski Slovenci. Končno je Einspieler ustanovil za koroške Slovence političen list, tednik »Mir«, ki je veljal za najbolje urejevan slovenski tednik. Izhajal je do l. 1919, ko mu je po krajšem odmoru sledil »Koroški Slovenec«, sedanje politično glasilo naše manjšine na Koroškem.

Najbolj prikupna osebnost te velike dobe, v kateri je Celovec tako uspešno pripravljaj pot slovenski in slovanski bodočnosti v Alpah in ob Jadranu, je profesor Anton Janežič (1828—1869), rodom iz Leš pri Sv. Jakobu v Rožu, torej rojak Ahaclov in Einspielerjev. Anton Janežič in Andrej Einspieler — preroka, kakršna se tudi velikim narodom ne narodita vsako stoletje. Njuna tragika obstaja v tem, da nista našla razumevanja pri sodobnikih v osrčju Slovencev, v Ljubljani. Kakor se je Einspieler boril proti politični okostelosti tedanje Ljubljane, tako se je izčrpal idealni profesor Janežič v neprestanih bojih z literarnim nepotizmom v Ljubljani, ki je slavila »kneza poetov slovenskih« Jovana Koseskega, a skoro docela zatajila doktorja Franceta Prešerna. — Anton Janežič je pravi Korošec, miren, potrpežljiv, vztrajen; če je potrebno, tudi trmoglav. Izdaja prvi slovenski leposlovni list »Slovenska

Bčela« in prvi slovenski pedagoški list »Šolski prijatelj«. V njegovem »Cvetju iz domačih in tujih logov« izhaja slovenski roman, Jurčičev »Deseti brat«. Okoli Janežičevega »Slovenskega Glasnika«, »Bčele« in »Cvetja« se zbirajo Jurčič, Erjavec, Valjavec, Jenko, gromovnik Levstik in voditelj bodoče generacije — Josip Stritar. Maliki padajo in osvobodjena si krči slovenska Muza pot v svetovno slovstvo. Kar ne stre grčava »kranjska« pest Levstikova, to se mora udati mirni vztrajnosti Janežičevi. Na višku svojega stvarjanja je Janežič umrl potem, ko je ustvaril vzorno slovnico in besednjak slovenskega jezika. Njegova smrt je posebno hudo zadela Einspielerja, ki je stal prav tedaj sredi najhujšega boja proti nameravani uvedbi za koroške Slovence tako usodne »utrakvistične« šole. Einspieler je ostal v tej veliki borbi sam s svojimi koriškimi Slovenci, prepuščen milosti Nemcev.

Stari Einspieler, bivši Ilirec in panslavist, išče zavestnike v tej težki borbi v nemških konservativnih krogih, kajti sanje o zedinjeni Sloveniji so pokopane. Sedaj velja rešiti za koroške Slovence vse, kar bi se še rešiti dalo. Vsi Einspielerjevi napori gredo za tem, da bi se ustvaril vsaj količkaj sprejemljiv šolski zakon. A vsi njegovi napori so zaman. Noben Einspielerjev predlog ne podre. V deželnem zboru se ustvarijo zakoni o utrakvističnih šolah, t. j. šolah ponemčevalnicah, ki so demoralizirale že tri naša mlada pokolenja na Koroškem.

Zagrenjen se zruši stari hrast. Še nikdar prej ni koroška slovenska mati tako jokala kakor ob grobu Andreja Einspielerja-Maternika, a tudi pozneje samo enkrat, na dan, ko je bil objavljen krivični rezultat glasovanja z dne 10. oktobra 1920...

Delo, ki so ga započeli veliki Ziljani in Rožani, se je nadaljevalo. A epigoni mu niso bili vedno kos. Jar-nikovo in do neke mere tudi Majarjevo delo sta nadalje-

vala profesorja Josip Apih in Ziljan Ivan Šajnik, v novejši dobi tudi prof. dr. France Kotnik. Janežičevo literarno delo se je nadaljevalo pod Stritarjem na Dunaju in pozneje v Ljubljani; njegovo jezikovno zapuščino pa sta prevzela in na nji gradila dalje celovška profesorja dr. Jakob Sket in toliko obetajoči Ribničan Štefan Podboj, ki je padel tako mlad na bojišču v Galiciji. Sloves Ziljana slovstvenega zgodovinarja dr. Ivana Grafenauerja je pa segel daleč čez ozki domači okvir. Za veličastno politično stavbo, ki jo je bil postavil veliki Andrej, so se pa koroški Slovenci zaman ozirali po naslednikih, ki bi bili kos novim težkim razmeram. Nemški pritisk je postajal vedno jačji. Z vsako novo železnico, z vsako novo tovarno, z vsakim novim uradom, z vsako novo šolo so prispeli med Slovence novi tujci, naduti uradniki in od njih odvisni tuji delavci. Slovenska zemlja je postala molzna krava za manj nadarjene sinove nemških meščanskih družin iz vse Avstrije. Z večjo industrijalizacijo dežele se je pričel odtok Slovencev s kmetov v mesta in nemške industrijske centre. V slovenskem delu dežele nastajajo okoli prometnih in industrijskih središč nemškutarski otoki (Celovec, Podkloster, Trbiž, beljaška okolica.) Kot novi faktor, ki pospešuje germanizacijo, se pojavi v zadnjih letih 19. stoletja že tudi tujski promet, ki polagoma spremeni lice celovške okolice in značaj naselij ob Vrbskem jezeru. Jezikovna meja severno od Celovca in nad vzhodnim delom Vrbskega jezera se sumljivo zamaje...

Lambert Einspieler (1840—1906) in za njim Gregor Einspieler (1853—1925) se trudita, kako bi s političnimi sredstvi zajezila ta val, ki hoče zadušiti slovenski Korotan. Z največjo težavo uspe Lambertu Einspielerju, da pride s pomočjo nemških konservativnih krogov kot prvi slovenski koroški državni poslanec na Dunaj. S tremi glasovi večine je izvoljen v celovško-

velikovškem volilnem okrožju! Več tedanji volilni red ni mogel nuditi koroškim Slovencem, ki so imeli kakor še danes svoje volilce večinoma na kmetih! — A s tem večjo vneto se vržejo koroški Slovenci na ustanavljanje gospodarskih in kulturnih celic. V podrobnem delu — od vasi do vasi — se v tem času položi temelj za solidno gospodarsko in kulturno organizacijo koroških Sloven-

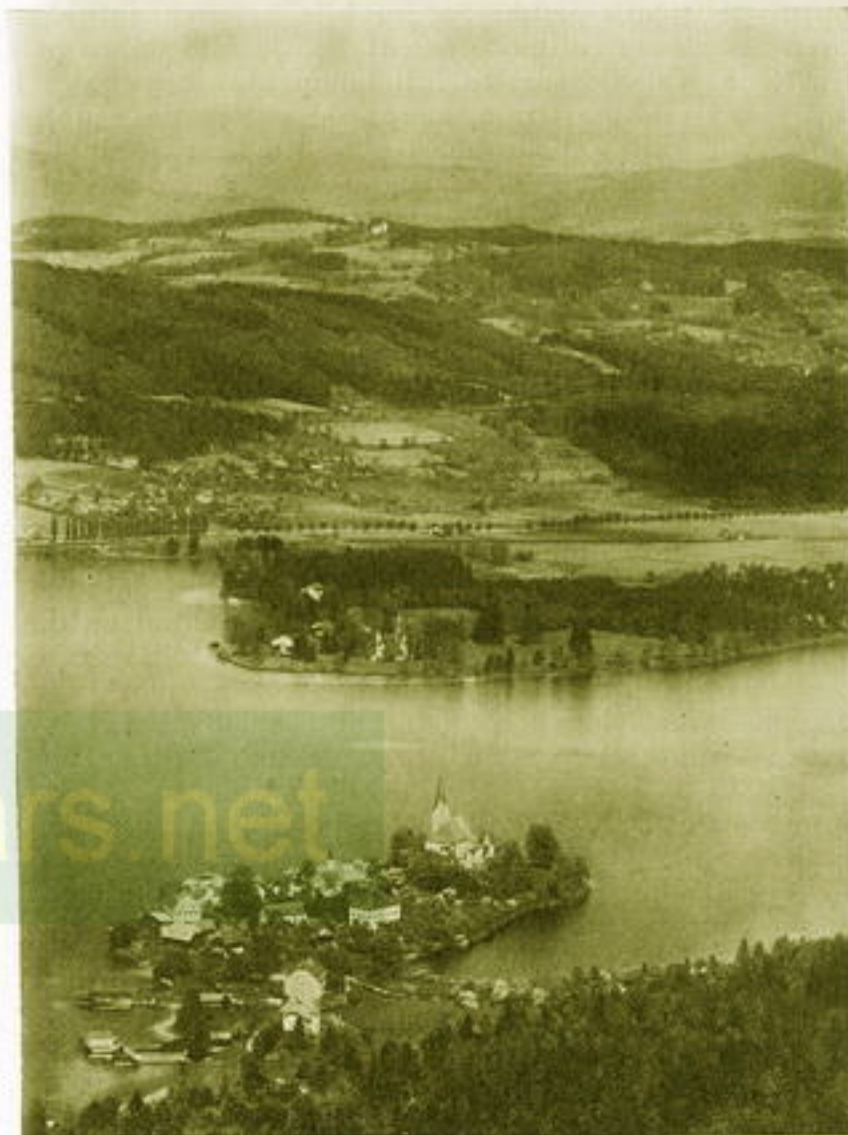
Južna stena Dobrača

cev. Ta je ostala v splošnem ohranjena do danes in ponekod doživlja prav v sedanjem času zopet razveseljiv nov razmah. V Celovcu se ustanovi »Politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem«, ki je še danes politični predstavnik naše manjšine na Koroškem, ustanovi se »Zveza slovenskih zadrug na Koroškem« z »Gospodarsko zvezo« v Sinči vasi; v tej zvezi je še danes včlanjenih nad 30 slovenskih zadrug, ponajveč hranilnic in posojilnic. V tem času se tudi položi temelj prosvetni

centrali v Celovcu, ki si je pozneje nadela ime: »Slovenska krščanska socialna zveza za Koroško« in v kateri je danes včlanjenih okrog 40 izobraževalnih društev, ki gojijo predvsem prelepo slovensko koroško narodno pesem in narodne igrokaze na številnih lastnih diletantskih odrih. V ta čas spada tudi ustanovitev številnih slovenskih gasilskih društev, ki so pa medtem, razen treh, pod pritiskom razmer po plebiscitu postala nemška, odnosno neutralna z nemškim poveljevalnim jezikom. To podrobno delo, čeprav izvršeno v tako neugodnih prilikah, je moralo roditi dobre uspehe. Pripravilo je pot novemu borbenemu podvigu koroških Slovencev, ki ga je prinesla takozvana Grafenauerjeva-Brejčeva era.

Ko je umiral stari Einspieler, 4 leta pred smrtjo Matije Majarja, so na Brdu v Ziljski dolini avstrijske oblasti aretirale očeta Miho Grafenauerja in njegovega sina Franca, kmeta in izdelovalca orgel. Nemškutarski učitelji so ju bili naznanili, češ, da sta kritizirala vladne naredbe, žalila cesarja in razširjala panslavistične ideje. Ko je bil mladi Grafenauer po treh mesecih radi pomanjkanja dokazov izpuščen iz zapora, so ga, komaj 28letnega, ponosni Ziljani še isto leto izvolili v občinski odbor. Tako se je pričela politična karijera voditelja in mučenika koroških Slovencev, deželnega in državnega poslanca ter člana prve jugoslovanske skupščine, Franceta Grafenauerja. Že l. 1897. vidimo Grafenauerja kot deželnega poslanca v Celovcu, kjer s svojim samozavestnim nastopom takoj vzbudi pozornost svojih kolegov. Kolikokrat je kmet Grafenauer v deželnem zboru s svojo jedko šegavostjo osramotil koroške grofe in barone ter nemške advokate, svoje poslanske kolege! L. 1907. kandidira Grafenauer za državnega poslanca v Podjuni.

Od teh volitev so si koroški Slovenci upravičeno obetali mnogo, obetali so si popolno ozdravljenje težkih

Otok ob Vrbskem jezeru

svojih političnih prilik. Saj so bile to prve volitve s tajno in splošno volilno pravico! Vse je bilo dobro pripravljeno. Vsi Slovenci so bili kompaktno organizirani pod eno strankino firmo, zaupniški sistem do zadnjih slovenskih vasi v podrobnosti izveden, kar je bila v veliki meri zasluga celovškega odvetnika dr. Janka Brejca. A vsi lepi upi so splavali po Dravi: Nemci niso dali več Koroške iz rok! Razdelili so jo v volilne okraje tako, da so morali Slovenci povsod voliti skupaj z nemškimi okraji; povsod — razen v velikovškem okraju — so bili od Nemcev in socijalistov preglašovani. V velikovškem okraju je bil tedaj izvoljen Grafenauer. A kljub temu udarcu niso koroški Slovenci, utrjeni v tisočletnem boju z Nemci, klonili. Prvotno ogorčenje se je umaknilo le še večji delavnosti. Društva so procvitala, Grafenauer je neumorno hodil po deželi in gmel po shodih. Pridno so mu pomagali razun dr. Janka Brejca, dr. Valentina Rožiča in urednika Franca Smodeja številni domači voditelji, Vošpernik, Gastl, Aichholzer, duhovniki Ražun, Randl, dr. Lučovnik, Poljanec, Podgorc, Kindeman, Singer, Gabron, Šturm, Treiber (nečak »koroškega slavca«, komponista himne »Nmau criez izaro« Franca Treiberja) in mnogi, mnogi drugi. V Št. Jakobu v Rožu in v Št. Rupertu pri Velikovcu so zrastle ponosne stavbe prvih slovenskih narodnih šol na Koroškem, zgrajene s prispevki vsega naroda. Po deželi so se ustanovljale številne podružnice družbe sv. Cirila in Metoda in nad Borovljami je razpostrl prvi Sokol svoja siva krila. V Celovcu je izhajal poleg tednika »Mira« tudi politični dnevnik »Korošec«, ki ga je izdajal mladi odvetnik dr. Ferdo Miler. Na celovških srednjih šolah se je množila od leta do leta zavedna slovenska mladina, ki je navdušena pohitela med narod. Nemcem ne pomaga vse slepo preganjanje: Slovan vstaja in tudi Koroška bo vstala... Zarod poganja, prerojen, ves nov...

A pride svetovna vojna! Pridejo grozne persekucije! Najboljši slovenski možje romajo v ječo. Ksaver Meško, dr. Arneje opljuvana, župnik Šturm obsojen na 5, poslanec Grafenauer na 6 let ječe. Kakor vedno, kadar čistijo, čistijo Nemci tudi tokrat na Koroškem temeljito. Preko 50 voditeljev v ječah in koncentracijskih taboriščih. Koroška ustrahovana po avstrijski solda-

Borovlje in okolica

teski, narod zbeگان, a Italijani na meji Koroške, Italijani pri Trbižu...

A svita se! Majska deklaracija... Nepričakovan, splošen odziv, čeprav romajo prve nabiralke podpisov v ječe. Nabirajo druge: Prvič v zgodovini govori koroška slovenska mati, govori koroško slovensko dekle...

»Pridi, Jugoslavija, pridi!«

In Jugoslavija pride, porojena iz tolike krvi...

Odkod so se vzele slovenske zastave? »Včasih puške so, včasih pesmi pelec« od Šmohorja do Dravograda... Praznik je, bratje prihajajo, Srbi, Maister... A zakaj okleva Ljubljana? Beljak čaka, Celovec čaka; najbolj zagrizeni nemškutarji so mehki kakor maslo: »Saj je vse pozabljeno; saj nismo mislili tako hudo, ko smo zapirali Grafenauerja in pljuvali na Meška; saj smo vsi Slovenci! Živela Jugoslavija! Živio kralj Peter!«

Kaj, jih še ni, »Kranjcev«? Saj se zbirajo na Jese nicah, v Ljubljani! Maister da ne sme prodirati? Da ni živeža za vojsko, ki bi zasedla? A, kaj, saj je itak vse naše, vse naše! Antanta bo nam dala, kar si bomo mi, njeni miljenci, le zaželeli, še Visoke Ture in Gradec! Samo, da bomo hoteli!

Nemškutarji so utihnili ter spravili slovenske za stave. Kar počijo puške pri Podkloštru: Ziljani, nem škutarji, slovenskih mater nemški sinovi so napadli. Narodne straže so razorožene, do Področčice in do Veli koveca žanje nemškutarska premoč svoje triumfe. »Koroška Korošcem! Kärnten den Kärntnern!« — Na stotine naših najboljših ljudi roma v ujetniški tabor v Litzel hofen, starčki, ženice, matere, gospodarji, dekleta. Du hovníki, učitelji zbeže v mrzli januarski noči preko Karavank. Kajti maščevanje nemške druhali je strašno! Na desetine nedolžnih ljudi je pobitih!

»Kaj, ali za nas res ni rešitve, ali za Korotan res ni svobode?« — Potrpite, govori še vedno Ljubljana, saj bo odločila mirovna konferenca! Pravica mora zmagati! — A novo razočaranje! V Parizu so odredili plebiscit... A plebiscit velja samo za polovico slovenskega Koro tana. In v plebiscitni komisiji imajo Angleži in Italijani glavno besedo. Angleži in Italijani povsod podpirajo nemško tezo, ki je na Koroškem tudi italijanska... Saj gre vendar proti Slovanom! V plebiscitnem ozemlju pašujejo kot predstojniki raznih okrajnih glasovalnih zastopov angleški in italijanski oficirji, ki poznajo slo-

vensko ljudstvo in koroški problem samo toliko, kolikor jih utegnejo v Celovcu informirati »nepriistranski« nemški eksperti. Kakor daritveno jagnje se položi slovenski Korotan na žrtvenik: Za izgubljeni Tirol je vendar treba Avstrijo odškodovati s slovansko zemljo na Koroškem, tako modrujejo Italijani in njihovi zavezniki. Torej mora na vsak način plebiscit končati v škodo

Pliberk s Peco v ozadju

Jugoslaviji! Odpre se demarkacijska črta kljub prejšnim opetovanim nasprotnim zagotovitvam naši delegaciji. Zadnje dni pred plebiscitom se na pritisk italijanskih oficirjev vrekamirajo v imenike tisoči glasovalnih upravičencev, ki jih nihče ne pozna, tujcev, med katerimi mnogi kraja, kjer bodo glasovali, prej niti videli niso. Pod mednarodno »zaščito« bodo tujci odločevali o usodi prastare slovanske zemlje... Omahljivci takoj dobro čutijo, kje je moč in kje bo zmaga: Kdo naj se po

tolikih razočaranjih, po tolikih praznih obljubah za naša na moč in na »pravico« Slovanstva? Saj se Slovani še maščevati ne znajo! — Zelo nevarno je, tako modruje mali človek, ki so ga izpridile nemške šole, če se zamermim Nemcem.

V nočeh od 10. na 13. oktobra stražijo glasovalne žare italijanski vojaki...

Ko so prešteli glasove, podari koroška deželna vlada predsedniku italijanske delegacije, princu Liviju Borgheseju razkošno vilo ob Vrbskem jezeru... Zastopnik Jugoslavije, minister Jovanović pa slovesno izjavi, da Jugoslavija tistih 15.000 Slovencev, ki so zanjo glasovali, nikoli ne bo pozabila...

Nekaj nad 6000 glasov je znašala večina za Avstrijo. Kraji južno od Drave in med Dravo in Vrbskim jezerom so dali trdno večino za Jugoslavijo, a kljub temu so morali ostati pod Nemci, ki so na ta način dobili pred hinavskim obličjem starikave Evrope uradno nagrado za svoje nasilno 1200letno germanizatorično delo.

S svečano obljubo ministra Jovanovića so se ločili koroški Slovenci od matere Jugoslavije, oni Slovenci, ki so jo tako težko pričakovali, ki so radi nje toliko pretrpeli in ki so je bili najbolj vredni.

Ostali so sami tisto žalostno jesen, sami brez voditeljev, brez naobraženstva, brez učiteljev, brez šol... In padla je v tisti žalostni jeseni grozna beseda: Robske duše! — In namesto tolažilne besede so morali slišati očitek: »Saj so sami tako hoteli!« Slišali so očitek in so oni med njimi, ki niso tako hoteli, stisnili pesti, se pokrižali in v božjem imenu sami prijeli za delo tam, kjer so ga bili pustili v upa polnih dneh pred vojno...

Slovenska Koroška še živi in ne kloni. Ona noče umreti... Saj narod, ki je rodil preroke Jarnikovega, Majarjevega in Einspielerjevega kova, ima v sebi toliko duševne življenjske sile, da je neminljiv, da je večni. Tudi sedanjo preizkušnjo bodo koroški Slovenci pre-

stali, a to tem laže, če bodo vedeli, da čuti z njimi vsa mogočna slovanska družina, da vedno misli nanje slovenska in jugoslovanska mladina.

Na Koroškem so šole samo nemške. Le na petih osnovnih šolah se v prvem šolskem letu še poučuje slovensko, na vseh drugih šolah v slovenskem delu Koroške, ki jih je nekaj manj kakor sto, pa je ves pouk izključno nemški. Samo v cerkvi in med krščanskim naukom sliši koroška šolska deca slovensko besedo. A ne povsod. Mnoge slovenske župnije so zasedene po nemških duhovnikih, ki ne obvladajo slovenskega jezika.

Jugoslovanska mladina, ali se zavedaš, kaj to pomeni?

30.000 mladih slovenskih koroških bratcev in sester se vzdaja nasilno v tujem jeziku in v tujem duhu, v sovraštvu do mater, ki so jih rodile. Ali čutiš poglede 60.000 nedolžnih, žalostnih oči, ki se proseče ozirajo na Te? Ali vidiš 60.000 drobnih ročic, ki se proseče dvigajo k Tebi?

Ljubezni prosijo, samo malo ljubezni še, da mine zadnje trpljenje, da mine zadnja preizkušnja. Saj kralj Matjaž v sivi Peci že dviga glavo in prisluškuje pesmi, ki doni v mlado slovansko jutro od Zilje, od Roža in Podjune...

In med to petje se kakor grom razlegajo preroške besede našega največjega idealista, Matije Majarja-Ziljskega: »Od Šmohorja do Carigrada« — od Zilje in Visokih Tur pa do Črnega morja — en rod in ena usoda!

M. GORIŠKI:

NAŠ NAROD MED RABO IN DONAVO

Severno od razvodja med Muro in Rabo, koder poteka meja Jugoslavije napram Avstriji in Madžarski, se razprostira do Donave in še preko do Morave ozemlje, ki ga naseljujejo rabski Slovenci in gradiščanski Hrvatje. Tu prebiva naš narod na zahodu do Fehringa ob Rabi in ob njenem pritoku Lafnici, pa do planine Rosalien in predmestij Dunaja. Na vzhodu sega naše narodno ozemlje od Körmenda ob Rabi zahodno od Sombotelja, Kiseka in Šopronja preko Nežiderskega jezera do okolice Bratislave.

Večji del tega ozemlja je v Avstriji in sicer v zvezni deželi Gradiščanski (Burgenland). Le skrajni vzhodni rob okoli Körmenda, Kiseka in Šopronja ter ozemlje na desnem bregu Rabe, kjer prebivajo rabski Slovenci, pripada Madžarski. Na skrajnem severu leži nekaj vasi že v Češkoslovaški.

Domovina rabskih Slovencev kakor tudi gradiščanskih Hrvatov je v velikem delu z griči posejana, valovita pokrajina, kajti na njeno ozemlje segajo poslednji izrastki Alp, ki se na vzhodu porazgube v širno Panonsko nižavje. Višje vzpetosti nahajamo le v preje omenjeni planini Rosalien in v Litvanskih hribih, ki tvorijo mejo med Gradiščansko in Dolnjo Avstrijo. V

ostalem se dviga do pomembnejše višine še gričevje zapadno od Kiseka (Geschriebenstein 883 m). Pravi nižinski svet se razprostira samo okoli obširnega, a plitvega Nežiderskega jezera.

Večina tekočih voda se izliva v Rabo. Od teh so najvažnejše Lafnica, Pinka in Rabnica; zadnja se pri Djuru (Győr), združena z Rabo, izliva v Donavo.

Monošter

Opisano ozemlje je v rimski dobi v celoti pripadalo provinciji Panoniji. Preko njega je vodila važna vojaška in trgovska cesta iz Petovija skozi Savarijo, današnji Sombotelj (Sombathely), v Karnuntum ob Donavi. V burni dobi preseljevanja narodov so to deželo izmenoma zasedali različni germanski rodovi, zadnji med njimi so bili Longobardi. Po njihovem odhodu v Italijo so se tu naselili Sloveni, katerim pa so bili na vzhodu neljubi sosedje Obri. Po razpadu obrske države

ob koncu VIII. stoletja je Karel Veliki pridelil pokrajino Vzhodni marki. V drugi polovici IX. stoletja so se tu križale interesne sfere Velikomoravske države, Vzhodne marke in Kocljeve Panonije. Po Kocljevi smrti je v teh predelih kakor v ostali Panoniji nemški vpliv silno narasel. Germanizacija se je naglo širila. Tej je napravil hiter konec madžarski vpad v srednje donavsko nižavje. Nemci so se umaknili v notranjost visokega alpskega sveta. Po uničenju Velikomoravske države l. 906. so Madžari postali neomejeni gospodarji Panonije severno od Drave in Mure in tako pretrgali vez med severnimi in južnimi Slovani. Slovansko prebivalstvo so tu večinoma pobili; le na skrajnem zapadu med Muro in Rabo so se do današnjih dni ohranili Slovani, ker so tukaj bili bolj gosto naseljeni. Njih potomci so današnji prekmurski in rabski Slovenci.

Tako je to ozemlje za več kot tisoč let prišlo pod gospostvo Madžarov. Kot mejna pokrajina Ogrske napram nemškim deželam je bila večkrat bojno polje vojujočih se strank. Najtežje čase je doživela v 16. in 17. stoletju za ponovnih turških vpadov. Ti so tako silno opustošili deželo in razredčili prebivalstvo, da so tamošnji vlastelini z zadovoljstvom sprejemali novodošle Hrvate, ki so pribežali tjakaj. Glavno priseljevanje Hrvatov v Gradiščansko se je izvršilo v letih 1533. do 1545. Doseljenci so bili večinoma iz Hrvatskega Primorja, a tudi iz drugih krajev Hrvatske: Otočca, Karlovca, Jaske, Koprivnice, Kostajnice ter Velike pri Požegi in Stenjičnjaka pri Petrinji. Po govoru so bili večinoma ikavci in čakavci. V cerkvi so rabili glagolico in so poznali tudi cirilico. Najdlje se je ohranila glagolica v cerkvi v Kiš Martonu in Malištrofu.

Po več kot tisočletnem suženjstvu je večini še preostalih panonskih Slovencev zasijala svoboda v naši skupni domovini. Najsevernejši del, takozvani rabski Slovenci, ki bivajo od naše skrajne severne državne meje

pa tja do Rabe pri Monoštru, pa je po trianonski mirovni pogodbi žal ostal zunaj mej naše države. Ko se je opustil na mirovni konferenci načrt koridorja med našo državo in Češkoslovaško, je naša delegacija zahtevala rabske Slovence že kot nekakšno rekompenciacijo za onih 55.000 po ogrski statistiki iz l. 1910. uradno priznanih gradiščanskih Hrvatov, ki so prišli večinoma pod Avstrijo, deloma pa pod Ogrsko.

Toda 9. julija 1919. je vrhovni svet petorice sprejel predlog teritorialne komisije, ki je zahtevala mejo za Prekmurje ob razvodju med Rabo in Muro. Tedaj je zahtevala naša delegacija, da se nam da vsaj to, kar je še danes pristno slovensko, mesto M ó n o š t e r, župnije Dolenji Senik, Gorenji Senik, Števanovce in vas Ritkanovce. Kajti mesto Monošter je ravnotako nemško ali madžarsko, kakor so bila nemška mesta Celje, Ptuj in Maribor.

V dokaz, da je ta del rabskega ozemlja res slovenski, nam služi celo madžarska statistika. Po madžarskih uradnih podatkih iz predvojne dobe so bile narodnostne prilike v osmih rabskih občinah te-le:

	Slovencev	Nemcev	Madžarov
Andovci	350	8	2
Dolenji Senik	444	264	10
Gorenji Senik	1217	46	20
Ritkanovci	164	39	13
Slovenska ves	684	37	5
Sakalovci	599	11	—
Števanovci-Otkovci	802	6	17
Verice	205	1	1

Razen tega bivajo Slovenci tudi v F a r k a š e v c i h, v Ž i d o v i in močno manjšino tvorijo tudi v samem Monoštru.

Po pristranskih podatkih madžarskega ljudskega štetja živi v rabskem ozemlju približno 5000 Slovencev, v resnici jih je pa okoli 8000.

Toda vrhovni svet, ki je sklepal o Prekmurju v seji dne 1. avgusta 1919., je definitivno zavrnil našo zahtevo po meji ob Rabi in določil mejo po razvodnici med Rabo in Muro. Tako je bila zapečaten usoda rabskih Slovencev, toda upajmo, da ne za vedno.

Danes žive rabski Slovenci v narodnem pogledu v najtežavnejših razmerah.

Severno od Raba gor do Bratislave pa so raztresena po širokih ravninah in zelenih hribovskih selišča gradiščanskih Hrvatov.

V severnem Gradišču imajo Hrvati šest naselij na ravni Hati in štiri ob Donavi že na Ogrskem. Bratislavi najbližja vas je Geca (Kittsee), ki šteje 3600 prebivalcev, od katerih je dobra polovica Hrvatov. Uro hoda od Gece na jugovzhod leži že na Madžarskem Hrvatski Jandrof. Tu je župnikoval Jandre Zončić, ki je vse svoje dolgoletne prihranke naložil kot stipendijo za šolanje hrvatskih bogoslovcev in učiteljev. Blizu Jandrofa je Rosvar, ki se je v zadnjih letih precej ponemčil. Dalje na jugu ob Donavi leži Čunovo, še bolj južno pa Bizonja. Popolnoma osamljena med Nemci in Madžari se nahaja Hrvatska Kemlja, kjer je prebival skoro pol stoletja največji pesnik gradiščanskih Hrvatov Mate Miloradić (Meršić).

Pojdimo nazaj ob Donavi na višje ležečo ravnico, kjer se dvigajo zadnji griči Litvanskih gora. Že od daleč se nam javlja največje, popolnoma hrvatsko naselje Pandrof. Prijazno lice mu dajejo gradič in park grofa Harracha, mnoga lepa poslopja, trgovine, široke ulice in železniška postaja. Mestece šteje nad 3000 prebivalcev, ki so po večini poljedelci, pa tudi premeteni trgovci. Poleg sosednih Novoselčanov so edini ohranili nekdanjo narodno nošo. — Uro daleč na bratislavski

cesti leži Novo Selo, ki ima lepo starodavno cerkvico in veliko tovarno špirita. Dalje ob cesti proti Bratislavi se nahaja deloma nemška vas Raušer. Napol nemška vas je tudi Lajtica ob Litvi. Med Geco in Raušerjem leži Belo Selo.

Od 38 vasi v Dolnji Avstriji, ki so bile nekdanj hrvatske, so do danes ohranile svoj narodni značaj samo

Magdinci (v ozadju Slovenska ves)

tri: Cundrava (Au), Cimov (Hof) in Malistraf (Mannersdorf).

Na ravninskih tleh prebivajo na bregovih Nežiderskega ali, kot pravijo Hrvati, Njuzaljskega jezera »Poljanci«. Ti pa ne živijo tesno združeni, temveč so raztreseni med Nemce in Madjare; zato njih narodni čuti ni tako razvit kot drugod. Največja hrvatska naselbina je tu Voristan, ki leži kraj znamenitih razvalin starega gradu (Horenstein). Pomembna vas je tudi Koljnov, ki je daleč znana božja pot.

Južno od Šopronja je naš narod mnogo bolj probujen, ker živi kompaktno; zato prihaja od tod največ narodnih delavcev. Najpomembnejša naselbina je Veliki Borištof, ki je vreden svojega imena. Ima 1900 izključno hrvatskih prebivalcev, velik društveni dom s hranilnico in parni mlin. V Prisiki je bival župnik Ficko, ki je napisal dolgo vrsto knjig nabožne vsebine.

V južnem Gradišču so hrvatske vasi raztresene, zato je tu v narodnostnem oziru najslabše. Naša selišča trpe od ponemčevanja ali od pomadžarjenja.

Pod Kiseškimi hribi žive Hrvati, ki jih imenujejo Vlahe, ker so bili prvotno pravoslavni.

Na Madjarskem ležijo Vel. in Mala Narda, Gor. in Dol. Čatar, Hrv. Šice in Petrovo Selo (1800 Hrvatov).

Po avstrijski uradni statistiki iz l. 1923. so bivali Hrvatje v Gradišču v 240 vaseh. V 56 vaseh so tvorili večino ali celo izključno prebivalstvo. Vsega skupaj so naštel 42.011 Hrvatov in 404 Slovence. Po spisu, ki ga je objavil župnik Martin Meršič v »Naših Novinah« iz l. 1921., pa je število skoro za 50 % večje. Po zanesljivih podatkih, ki jih je on nabral, znaša število vseh Belih Hrvatov v Gradišču in v 16 vaseh na Madžarskem 71.691.

Najstarejša in še danes razširjena knjiga v narečju grad. Hrvatov je »Četira poslidnja«, ki jo je spisal duhovnik Eberhard K r a g e l. Izšla je v Šopronju l. 1762. Za šolo pisana prva hrvatska knjiga pa je bila »Abeczedezki Šlabikar« iz l. 1785.

Pravi ustanovitelj in oče hrvatske književnosti v Gradiščanskem je bil župnik v Prisiki Jože Ficko (1772—1843). Popisal je vso versko znanost v preprostem jeziku. Knjige je izdajal na svoje stroške. Izdal je v Šopronju »Kratki pregled starega i novoga zakona«, razne razlage, molitvenik in nedeljske evangelije v

pesmih. Malo pozneje je spisal Lovrenc Bogovich najboljši molitvenik: »Hiža zlata«.

To je bilo v starejši dobi vse, kajti po l. 1848. je hrvatska knjiga v Ogrski silno trpela. Pisatelji so utihnili in šele l. 1864. zopet oživi pisana beseda. Radi siromašnosti besed v gradiščanskem narečju pa se začnejo pisatelji vedno bolj naslanjati na književno hrvaščino.

Po l. 1870. zasije nova doba za Gradišče. V djurskem semenišču začnejo hrvatski bogoslovci pridno študirati narodni jezik. Glavni činitelj tega gibanja je bil Ivan Mušković, ki je študiral in učil tudi druge slovanske jezike. On je na temelju slovenske slovnice stvoril gradiščanski književni jezik.

Za književnost najvažnejši leti sta 1903. in 1910. V prvem je začel Mate Meršič-Miloradić izdajati »Kalendar svete familije«. Meršič-Miloradić je najboljši pesnik in pisatelj gradiščanskih Hrvatov. L. 1910. pa so se rodile »Naše Novine« na inicijativo Martina Meršiča.

Lirsko-dramatski pesnik je Tone Benedik, ki je spesnil »Rožice«, »Oganj« in »Domaća zemlja«.

Najnovejši kulturni delavci se zbirajo okoli »Hrvatskih Novin«, ki so začele izhajati l. 1923. in ki so otvorile novo dobo za gradiščanske Hrvate.

Naš narod v avstrijskem Gradišču uživa v povojni dobi še precejšnje kulturne pravice. Pevska, fantovska in dekliška društva, ki jih dobimo skoro v vsaki vasi, so združena v »Savezu hrvatskih pjevačkih, junačkih i divojačkih društvov u Gradišču«. V približno 50 osnovnih šolah se poučuje tudi hrvaščina. Tem bolj žalostne pa so razmere v onih hrvatskih in slovenskih vaseh, ki so ostale pod Madžarsko in ki nimajo prav nobene pravice na kulturnem in narodnem polju.

Prihod Madžarov v panonsko nižavje in nemška ekspanzija v vzhodnih Alpah sta sicer močno skrčili ozemlje, kjer so prebivali naši rojaki, nista pa mogli

pretrgati teritorialne zveze med severnimi in južnimi Slovani. Rabski Slovenci, ki segajo do Monoštra in gradiščanski Hrvati, ki prebivajo v nepretrgani verigi od Monoštra ob Rabi do Bratislave ob Donavi, so naraven most med nami in Slovaki, med Jugoslavijo in Češkoslovaško.

Čeprav ni bilo ob zaključku svetovne vojne vprašanje teritorialne zveze med Češkoslovaško in Jugoslavijo za nas ugodno rešeno, mora Gradiščanska prej ali slej postati trdna vez slovanstva, istočasno pa tudi ločilni zid med Nemci in Madžari.

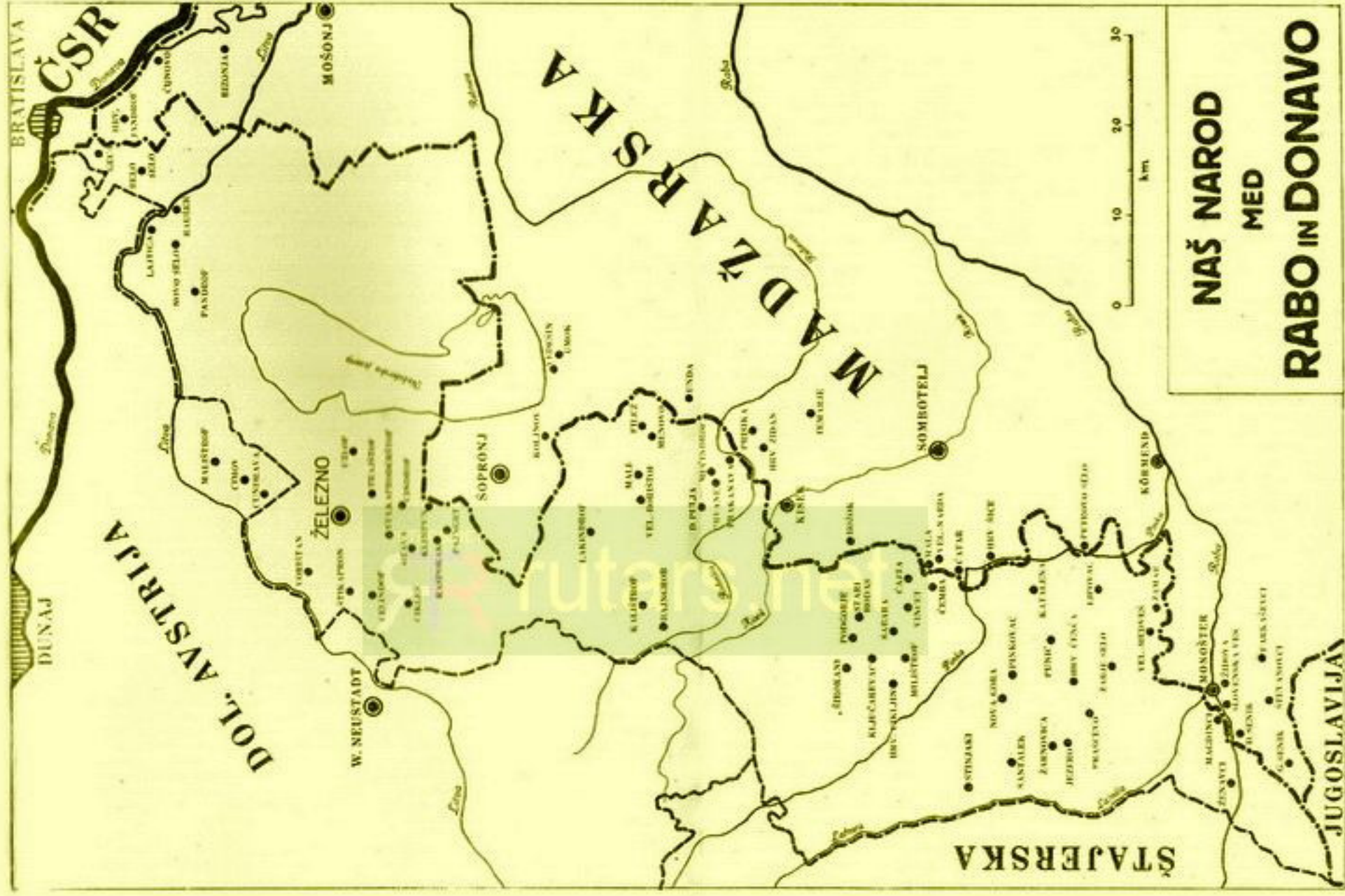
Zato je potrebno, da z večjim zanimanjem sledimo kulturnemu in nacionalnemu razvoju naših najsevernejših sonarodnjakov in da jih v njihovem delu podpiramo in bodrimo. Zlasti mladina je poklicana, da se seznani z življenjem in usodo naših bratov zunaj državnih meja.

Cilj naj ji bo končna združitev vseh Jugoslovanov, do tega cilja pa naj jo vodi geslo:

»Kjer Jugoslovan, tam Jugoslavija.«

K A Z A L O

<i>I. LOVOR: JULIJSKA KRAJINA</i>	5
<i>L. KRAŠKI: JULIJSKI JUGOSLOVANI</i>	23
<i>P. PAVLOVIČ: KALVARIJA JULIJSKIH JUGOSLOVANOV</i>	42
<i>M. VINAR: SLOVENSKI KOROTAN</i>	62
<i>G. BRODNIK: SLOVENCİ NA KOROŠKEM</i>	77
<i>M. GORIŠKI: NAŠ NAROD MED RABO IN DONAVO</i>	94

**NAŠ NAROD
MED
RABO IN DONAVO**

ŠTAJERSKA

DOŁ AVSTRJA

MADŽARSKA

BRATISLAVA
ČSR

JUGOSLAVIJA

